

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

Gabriël van den Brink

MODERNE LIEFDADIGHEID

Moderne liefdadigheid

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle publicaties van de WRR is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

Moderne liefdadigheid

Gabriël van den Brink

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagafbeelding: Textcetera, Den Haag
Working Paper nummer 25

ISBN 978-94-90186-44-9

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2017

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. In alle gevallen van gebruik en overname moet de naam van de auteur en uitgever worden vermeld. De inhoud van de publicatie mag niet worden veranderd.

INHOUD

Ten geleide	7
Inleiding	9
1 Wederkerigheid en samenleving	13
1.1 Dierengemeenschap	13
1.2 Archaische maatschappij	14
1.3 Klassieke samenleving	15
1.4 Traditionele samenleving	17
1.5 Moderne maatschappij	18
2 Plaatsbepaling van filantropie	21
2.1 Bereik van de uitwisseling in tijd en ruimte	21
2.2 Wisselende balans	23
2.3 Soorten van uitwisseling	26
2.4 Motieven om te geven	30
2.5 Elementaire typologie	31
3 Situatie in Nederland	37
3.1 Wat wordt er gegeven?	37
3.2 Wie zijn de gevers?	39
3.3 Waarom geven ze?	42
3.4 Waar gaan de giften naar toe?	45
3.5 Organisatie van het geven	47
4 Effecten van modernisering	53
4.1 Welvaart en verzorgingsstaat	53
4.2 Betrokkenheid en egalitaire cultuur	55
4.3 Differentiatie van doelen en fondsen	59
4.4 Secularisatie van de motieven?	61
4.5 Professionele werkwijzen	64
5 Strategische alternatieven	69
5.1 Een leven dat steeds drukker wordt	69
5.2 Bestedingen van tijd en geld door burgers	74
5.3 Wat een overheid niet zou moeten doen	79
5.4 Enkele algemene overwegingen	82
5.5 Wat de overheid wél zou kunnen doen	84

6	Voorlopige conclusies	89
	Literatuur	95

TEN GELEIDE

WRR Working Paper 25 is geschreven als achtergrondstudie voor het project Filantropie. In dit project verkent de WRR de inrichting en dynamiek van de sector filantropie. Het project zal resulteren in een verkennende studie waarin de wisselwerking tussen overheid en filantropie centraal staat.

De achtergrondstudie *Moderne liefdadigheid* is uitgevoerd door Gabriël van den Brink. Hij is emeritus hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg en is momenteel als hoogleraar wijsbegeerte verbonden aan het Centrum Èthos van de Vrije Universiteit Amsterdam. Van den Brink deed uitvoerig onderzoek naar modernisering (modern onbehagen, modern gezag, moderne morele sentimenten). Eerder schreef hij ten behoeve van de WRR de achtergrondstudies *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers* (2002) en *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland* (2004). Recentelijk verscheen van zijn hand: *Moral Sentiments in Modern Society. A New Answer to Classical Questions* (Amsterdam University Press, 2016).

In *Moderne liefdadigheid* analyseert Van den Brink het spel van geven en nemen in menselijke samenlevingen en situeert hij filantropie te midden van andere soorten wederkerigheid. Daarnaast beschrijft hij hoe het in Nederland met filantropie is gesteld. Ten slotte schetst hij een aantal scenario's die voor een eventuele herschikking van publieke en private vormen van geven relevant kunnen zijn.

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs.

Prof.mr. J.E.J. (Corien) Prins
Voorzitter WRR

Dr. F.W.A. Brom
Directeur WRR

INLEIDING

Er zijn zeker drie redenen om stil te staan bij het verschijnsel filantropie. Om te beginnen nam de belangstelling voor goede doelen de afgelopen jaren geleidelijk toe. Dat blijkt alleen al uit het totale bedrag dat jaarlijks door de Nederlandse bevolking wordt gedoneerd. Terwijl er in 1995 nog 2,3 miljard euro naar goede doelen ging, kwam het totale bedrag in 2013 op bijna 4,4 miljard uit.¹ Verder steken Nederlanders veel tijd in het doen van vrijwilligerswerk. Dat weerspreekt in elk geval de vaak gehoorde opinie dat mensen tegenwoordig alleen maar aan zichzelf denken. Een nadere verkenning naar hun motieven en handelen lijkt dus gepast.

Een tweede reden om ons te verdiepen in filantropie ligt in de problemen van onze verzorgingsstaat. Vanaf eind jaren tachtig is onder beleidsmakers, bestuurders en politici de overtuiging gegroeid dat de kosten van allerlei zorgarrangementen veel te hoog zijn en dat ten minste een deel van de vereiste zorg of steun door burgers zelf kan worden gedaan. Dat mondde uit in het streven naar een participatiemaatschappij, een idee waarover verschillend kan worden gedacht maar dat in elk geval een herschikking van publieke en private taken beoogt. Ook dat zet aan tot een nadere bestudering van filantropisch handelen.

Een derde reden is wat algemener van aard en heeft met ons gangbare mensbeeld van doen. Onder invloed van het economisch denken zijn velen de mens gaan zien als een calculerend wezen dat op min of meer rationele wijze zijn of haar eigen belangen najaagt. Andere mensbeelden waarin het vooral om naastenliefde, sociale betrokkenheid, mededogen of barmhartigheid gaat, worden weinig realistisch geacht. Niettemin heeft de economische crisis, die in 2008 begon en waarvan de gevolgen nog altijd merkbaar zijn, het gangbare beeld van heel wat vraagtekens voorzien. Sommigen denken dat de crisis mede op dit economisch mensbeeld berust. Anderen wijzen erop dat dit mensbeeld geen verklaring voor menselijke gedragingen biedt. Hoe het ook zij: ook op meer abstract niveau wordt intensief over de verhouding van economische en andere waarden gedacht. Het is dus niet vreemd dat de Wetenschappelijke Raad voor de Regeringsbeleid (WRR) een onderzoek naar filantropie is gestart.

Overigens wordt de complexe en dynamische aard van het filantropisch handelen door de Raad volop erkend. Die complexiteit blijkt onder meer uit het feit dat filantropie aan meerdere schaalniveaus raakt. Het doneren van geld, goederen of het doen van vrijwilligerswerk betreft zowel het individuele als het sectorale en het nationale niveau. Het zijn immers individuen die geld geven of als vrijwilliger

aan de slag gaan, maar daarbij gaat het veelal om taken die zich in een specifieke sector voordoen (sport, gezondheidszorg, cultuur, enzovoorts) terwijl de betreffende organisaties op een nationale schaal werkzaam zijn. Complex is ook de manier waarop de interactie tussen overheden en filantropische organisaties verloopt. Bijgevolg dringen zich vele vragen op. Kan een publiek belang alleen door de overheid worden gediend of zijn ook particuliere instanties daartoe in staat? Zet de overheid met convenanten, contracten en partnerships inzake filantropie wel het juiste instrumentarium in? Hoe moet er over de onbedoelde effecten van filantropie worden gedacht? Zou het kunnen dat overheidsbeleid en filantropie elkaar niet versterken maar tegenwerken? Al met al is een bredere visie op deze thematiek noodzakelijk, waarbij vooral het delicate samenspel tussen overheid en filantropie om aandacht vraagt.

Behalve dit meer algemene doel dienen zich ook enkele urgente vraagstukken aan. Gegeven het doorwerken van de economische crisis én het politieke debat over reorganisatie van de verzorgingsstaat, wil de Raad drie meer specifieke vragen van een antwoord voorzien:

1. Wat gebeurt er als de overheid haar bijdragen aan het oplossen van sociale noden sterk reduceert? Kan en wil de samenleving er via filantropie voor zorgen dat er alsnog een min of meer evenwichtige dekking ontstaat?
2. Wat gebeurt er wanneer juist filantropische bijdragen sterk zouden dalen? Wat zou in dat geval de taak van een nationale overheid zijn?
3. Hoe voorkomen we dat er bij alle dynamiek in dit veld echte gaten vallen dan wel hoe vermijden we dat bepaalde groepen bij de verdeling van alle beschikbare middelen onevenredig zwaar worden geraakt?

Het onderhavige essay is bedoeld als een bijdrage aan het beantwoorden van deze vragen. Dat is echter alleen mogelijk door een tamelijk brede omweg te bewandelen, omdat achter deze ogenschijnlijk eenvoudige vragen het fundamentele probleem van de wederkerigheid in het menselijk samenleven schuilgaat. Daarom zal het geruime tijd duren voordat we aan een eerste antwoord op de gestelde vragen toe zijn.

Het essay zelf valt in vijf delen uiteen. We beginnen met een algemene beschouwing over de grote betekenis die het spel van geven en nemen in menselijke samenlevingen heeft. Er wordt ook iets gezegd over de gelijkenissen en de verschillen tussen moderne en traditionele maatschappijen (hoofdstuk 1). Vervolgens doen we een poging tot het formuleren van een elementaire typologie. We onderscheiden diverse aspecten die bij het spel van geven en nemen aan de orde komen, daarbij vooral gebruik makend van inzichten die door antropologen en sociologen bijeengebracht zijn. Aan het einde geven we aan in hoeverre filantropie een specifieke vorm van wederkerigheid is (hoofdstuk 2). Het daarop volgende onderdeel is

meer empirisch van aard: het beschrijft hoe het in Nederland met filantropie is gesteld. Daarbij komen vragen aan de orde als: Om welke bedragen gaat het? Naar welke goede doelen gaat de bijdrage toe? Wie zijn de gevers en wat is hun motief? En hoe is het spel van geven en nemen op dit vlak georganiseerd? (hoofdstuk 3) In het verlengde daarvan staan we stil bij de effecten die het proces van modernisering op dit gebied heeft. We zien dat het ontstaan van de verzorgingsstaat een grote betekenis heeft voor de aard en omvang van filantropisch handelen. Dat geldt eveneens voor bepaalde sociaal-culturele veranderingen die Nederland de afgelopen halve eeuw heeft doorgemaakt. We bespreken ook andere aspecten van modernisering, zoals het ontstaan van gespecialiseerde fondsen, de professionele organisatie bij het werven van donaties en de rol van secularisatie in dat verband (hoofdstuk 4). Op grond hiervan worden in het volgende deel enkele strategische alternatieven geschetst. Zij vloeien voort uit de manier waarop het alledaagse leven van Nederlandse burgers vandaag de dag is georganiseerd. Hoeveel tijd hebben ze eigenlijk om meer vrijwilligerswerk te doen? Aan welke doelen geven ze relatief veel tijd, geld of goederen en hoe verhoudt zich dat tot filantropie? We komen te spreken over de al gemelde aanname van heel wat bestuurders dat er in ons land nog een groot reservoir aan onbenutte energie of tijd zou bestaan dat voor het ontwikkelen van een participatiemaatschappij kan worden gebruikt. En ten slotte schetsen we vier scenario's die voor de eventuele herschikking van publieke en private vormen van geven relevant kunnen zijn (hoofdstuk 5). In het laatste deel komen we op de drie zojuist gestelde vragen terug. Hoewel ze niet van een gedetailleerd antwoord worden voorzien, wordt er wel een oplossingsrichting voor huidige problemen geschetst (hoofdstuk 6).

1 WEDERKERIGHEID EN SAMENLEVING

Het denken van de moderne tijd stond lang in het teken van de *homo economicus*. Daarbij geldt de mens als een zelfstandig individu dat op rationele wijze de realisatie van eigen belangen nastreeft. Bezien in het licht van de menselijke geschiedenis is dat een relatief recent beeld. De notie van ‘eigenbelang’ dateert uit de vroegmoderne tijd en houdt verband met de toenmalige expansie van handelsnetwerken. Wie zich echter verdiept in een ruimer domein, ontdekt dat de stabiliteit van menselijke samenlevingen op andere krachten of mechanismen berust. De vraag is vooral hoe het proces van geven en nemen in zijn werk gaat. Om dat toe te lichten volgt nu een kort overzicht van maatschappijtypen die op tal van punten verschillen maar gemeen hebben dat menselijke wederkerigheid er een cruciale rol speelt.

1.1 DIERENGEMEENSCHAP

Laten we om te beginnen een blik werpen op de inzichten die ethologen de afgelopen dertig jaar aan het licht brachten.² Zij namen afscheid van het idee dat diergedrag uitsluitend op egocentrische motieven berust. Het spreekt voor zich dat dergelijke motieven een grote rol spelen: om te overleven moeten dieren voldoende voedsel bemachtigen, ze moeten op zoek naar een (of meerdere) partner(s) voor seksueel verkeer, ze moeten hun kinderen beschermen, enzovoorts. Een en ander maakt dat ze van tijd tot tijd met andere dieren in conflict komen. Toch hebben ethologen de afgelopen decennia ontdekt dat dieren behalve dit soort gedrag ook heel andere activiteiten vertonen. Ze blijken in staat tot samenwerking en ze gaan in bepaalde gevallen zelfs over tot verzoening als er conflicten zijn geweest. Verder blijkt dat de bereidheid tot sociaal gedrag vooral door de kwaliteit van onderlinge relaties wordt bepaald. Hoe hechter de relatie tussen bepaalde individuele dieren is, des te meer zijn ze bereid om voor elkaar te zorgen.³ Dat werkt ook in menselijke betrekkingen door, zoals blijkt uit het feit dat wederzijdse zorg vrij gemakkelijk gegeven wordt als het gaat om familieleden, moeilijker als het de overige leden van onze gemeenschap betreft en vrijwel nooit als het gaat om vreemdelingen.⁴

Het is dus een vergissing te denken dat zorg en verzoening uniek menselijk zijn. Het mechanisme van de verzoening is bij vele soorten waargenomen, waaronder

2 Dat het ethologisch onderzoek zich vanaf de jaren tachtig sterk ontwikkelde, betekent niet dat er op dit vlak geen voorlopers zijn geweest. Zo wees de Russische anarchist Peter Kropotkin (1842-1921) erop dat dieren elkaar wederzijdse helpen terwijl de mogelijkheid van moreel besef onder dieren ook door Darwin (1809-1882) geopperd was.

3 Aureli en De Waal (2000: 3-7, 24, 182, 307, 346).

4 De Waal (1996: 106).

primaten, dolfinen, geiten en hyena's. Het wijst erop dat conflictregulerende mechanismen onafhankelijk van elkaar en meerdere keren in de evolutie ontstonden, en wel omdat ze een functie bij het sociale overleven van de soort vervullen. Het is evenmin zo dat dieren in cognitief opzicht aan hoge eisen moeten voldoen om een dergelijk mechanisme te laten ontstaan. De voornaamste voorwaarde is dat dieren elkaar als individu kunnen herkennen, dat ze voldoende geheugen hebben om hun ervaringen met andere dieren te onthouden en dat het samenwerken van dieren voordelen geeft.⁵ De conclusie uit dit alles is dat groepsdieren (dus ook mensen) steeds aan twee tegenstrijdige tendensen onderworpen zijn. Hun leven wordt bepaald door een neiging tot competitie én door een neiging tot coöperatie. Er moet steeds naar een balans tussen deze twee verschillende krachten worden gezocht. Zelfs bij een hechte samenwerking zullen de belangen nooit volledig samenvallen en dus is er altijd ruimte voor rivaliteit. Maar het omgekeerde geldt eveneens, en wel in die zin dat er zelfs tussen dieren die rivaliseren een vorm van coöperatie mogelijk is. Het is dus niet juist om het bestaan van groepsdieren te zien als een voortdurende *struggle-for-life* waarbij eigenbelang de boventoon voert. Sociaal gedrag of vormen van altruïsme en de noodzaak om te overleven sluiten elkaar allerm minst uit.⁶ Mede daarom zegt Frans de Waal dat de basis voor menselijke moraliteit in onze evolutionaire voorgeschiedenis ligt. Bij chimpansees en andere primaten komen onmiskenbaar voorbeelden van empathie en wederkerigheid voor en de verzoeningsrituelen van mensen bouwen daar in feite op voort.⁷ Dat wil niet zeggen dat dit gedrag automatisch ontstaat. Het vermogen tot wederkerigheid mag dan de vrucht zijn van onze biologische voorgeschiedenis, maar om dit vermogen om te zetten in sociaal handelen zijn altijd vormen van oefening en opvoeding vereist.

1.2 ARCHAÏSCHE MAATSCHAPPIJ

Terwijl het onderzoek naar wederkerigheid in de ethologie nog niet zo oud is, zijn er disciplines waar al langer over dat onderwerp wordt nagedacht. Neem bijvoorbeeld de antropologie, waar het werk van Marcel Mauss over de gift een klassieke tekst is. Hij wist ongeveer honderd jaar geleden de toen bekende inzichten over uitwisseling bij archaïsche volkeren te synthetiseren tot een theorie die nog altijd relevant is. Mauss begint met te zeggen dat men het uitwisselen van goederen, feesten, vrouwen, producten, rituelen en andere zaken in hun totaliteit moet bezien. Ze laten zich niet reduceren tot hun economisch aspect en evenmin tot hun religieuze, juridische of morele aspect. Het proces van uitwisseling is een complexe realiteit waarin alle facetten van het sociale leven tot uitdrukking wor-

5 Aureli en De Waal (2000: 24, 235, 308).

6 Aureli en De Waal (2000: 24-25, 29, 308-310, 353).

7 De Waal (1996: 20, 34-36, 48-51).

den gebracht.⁸ Met het oog op ons onderwerp wil ik twee elementen uit Mauss' theorie benadrukken. Ten eerste dat het geven van geschenken weliswaar vrijwillig gebeurt maar dat het niettemin tot een hele reeks verplichtingen leidt. Het begint ermee dat een gegeven geschenk altijd moet worden aanvaard. De weigering om het in ontvangst te nemen, vormt een belediging van de gever. Deze eerste stap brengt als vanzelf een verplichting tot stand, want op termijn zal de ontvanger een geschenk terug moeten geven. Zo ontstaat er een keten die een bepaalde tijdspanne kent waarbij het gaat om een opeenvolging van geven, ontvangen en teruggeven. Het doorbreken van die cyclus brengt ernstig gezichtsverlies mee.⁹

Het tweede element luidt dat de gift in deze maatschappijen veel meer dan een levenloze aangelegenheid is. Het geschenk lijkt een ziel te hebben waar de ontvanger niet ongevoelig voor blijkt. Die ziel is afkomstig van de persoon die het geschenk aanvankelijk in eigendom had of die – nog verder weg in de keten van uitwisseling – behoort bij het woud, de stam of het eiland waarvan het geschenk oorspronkelijk stamt. Mauss duidt haar met een inheemse term aan als de 'hau' van het geschenk, een kracht die niet alleen de eerste ontvanger in zijn greep krijgt maar ook de tweede, de derde en uiteindelijk iedereen die het geschenk vroeg of laat bezit. De *hau* wil altijd terugkeren naar de plaats waar ze ontstond, zo heet het. Dat is de reden waarom men een geschenk niet al te lang bij zich mag houden: het moet blijven circuleren.¹⁰ Het beslissende element in Mauss' theorie is dat die circulatie sociale relaties constitueert. Door geschenken te geven dan wel in ontvangst te nemen kan er een meer duurzame betrekking tussen groepen ontstaan. Omgekeerd vormt de weigering om geschenken terug te geven een vijandig gebaar, zo niet een oorlogsdaad.¹¹ Daaruit volgt niet dat die uitwisseling altijd op eenzelfde wijze geschiedt. Mauss gaat uitgebreid in op de vele gebruiken die antropologen hebben gedocumenteerd, zoals de *kula* in Melanesië en de *potlatch* van de indianen in Noordwest-Amerika. Ik kom daar later nog op terug. Voorlopig stellen we vast dat de regelmatige uitwisseling van geschenken in veel archaische maatschappijen een onmisbaar onderdeel van het samenleven uitmaakt.

1.3 KLASSIEKE SAMENLEVING

Men zou kunnen tegenwerpen dat deze vorm van wederkerigheid alleen voor archaische culturen relevant is. Bijvoorbeeld omdat menselijk samenleven in andere culturen sterk is bepaald door beginselen van morele of filosofische aard. Dat geldt bijvoorbeeld voor een aantal tradities die in de 'axiale tijd' het licht zagen. Denk aan het confucianisme, dat rond 400 voor Christus in China tot ontwikke-

8 Mauss (1966: 1, 36).

9 Mauss (1966: 1, 4-5, 38-40); zie ook Komter (2003: 119).

10 Mauss (1966: 9-10, 41, 58).

11 Mauss (1966: 10-11, 31-32).

ling kwam, de bloei van het boeddhisme op het Indiase subcontinent, het ontstaan van de klassieke Griekse filosofie, het optreden van de Joodse profeten en dergelijke. Hoewel er forse verschillen tussen deze tradities bestaan, hadden ze ook iets gemeen. Namelijk het geloof in een bovennatuurlijke sfeer die een oplossing voor de chaos van het ondermaanse bood. Door zich toe te wijden aan God, goddelijke beginselen of hogere waarden zou de mens in staat zijn het eigen egoïsme te overwinnen en meer empathie op te brengen tegenover zijn medemensen. Volgens Karen Armstrong was de spirituele zoektocht in wezen op de Gulden Regel gericht. Zo leerde Confucius zijn volgelingen hoe ze hun ego konden beteugelen door de belangen van familieleden en andere mensen voorop te stellen. Niet egoïsme maar altruïsme zou de weg naar geestelijke ontwikkeling zijn. In het jodendom doken vergelijkbare denkbeelden op. Rond het begin van onze jaartelling werd door rabbijnen gesteld dat het niet zozeer om de letter maar om de geest van de Wet ging en dat het vooral aan kwam op mededogen.¹² Ook de door Jezus en zijn volgelingen verkondigde leer stelde het praktiseren van de naastenliefde voorop. Bij de boeddhisten werd de menselijke levensopdracht nog ruimer gedefinieerd: ware verlichting houdt in dat men niet alleen mensen maar alle levende wezens met compassie beziet. In Griekenland verdiepten zowel filosofen als tragedie-schrijvers zich in de vraag wat rechtvaardigheid is en hoe die in het menselijk samenleven kan worden gediend. Ten slotte werd in de islam, de laatste loot aan deze opmerkelijke periode van religieuze en morele bloei, een voorname rol weggelegd voor de barmhartigheid.

Nu streefden die tradities niet alleen wederkerigheid na, ze breidden dit streven ook tot ver buiten de lokale horizon uit. Zo nam het beginsel van de wederkerigheid een ruimere en zelfs universele vorm aan aangezien de weg naar geestelijke verlossing in beginsel open stond voor iedereen. Door de rol van het eigen belang terug te dringen en zich te oefenen in naastenliefde, barmhartigheid of mededogen beoogde men een hoger niveau van wederkerigheid dan in de archaïsche maatschappij mogelijk was. Volgens David Graeber hing deze ontwikkeling vooral samen met het ontstaan van geldeconomie. Er zou een functionele relatie bestaan tussen de morele ascese die men in de genoemde periode begon te cultiveren en de bloei van uitgebreide handelsnetwerken.¹³ Daar valt veel over te zeggen, zoals er ook veel is gezegd over de befaamde stelling van Weber dat de protestantse ethiek en de opkomst van het kapitalisme met elkaar verband houden.¹⁴ Voorlopig vraag ik slechts aandacht voor het gegeven dat menselijke wederkerigheid niet alleen in de archaïsche gemeenschap bestaat maar ook in een aantal rijken die als drager van ‘grote beschavingen’ te boek staan.

12 Armstrong (2005: 252-259, 460-462).

13 Graeber (2012: 79-80, 244-246, 256-288).

14 Weber (2003).

1.4 TRADITIONELE SAMENLEVING

Deze tradities hebben niet alleen in symbolische maar ook in praktisch opzicht grote invloed op het samenleven gehad. Zoals men het huidige China niet kan begrijpen zonder zich in het confucianisme te verdiepen,¹⁵ zo heeft men het christendom nodig om te begrijpen hoe de solidariteit van het Westen in elkaar steekt. Dat blijkt uit de manier waarop vóór onze moderne tijd de zorg voor armen, zieken en behoeftigen was georganiseerd.¹⁶ Tijdens de Middeleeuwen was liefdadigheid vooral een zaak van de kerk. Zo waren er kloosters die voor zieken of gebrekkigen zorgden, die tijdelijk onderdak boden aan zwervers en op kerkelijke feestdagen brood uitdeelden aan de armen. Wanneer in de twaalfde eeuw de bevolkingsdruk op het platteland stijgt en vele armen naar de steden trekken, wordt een verruiming van de opvang onvermijdelijk. Als gevolg daarvan breidt het aantal charitatieve instellingen zich uit en komen er nieuwe soorten tot stand. Daaronder de zogeheten Tafels van de Heilige Geest: parochiale organisaties voor armenzorg die door leken worden beheerd. Deze configuratie, waarbij solidariteit primair een zaak van individuele gelovigen of burgers is, zal tot aan de zestiende eeuw voortduren. In de daarop volgende eeuwen tekent zich een dubbele beweging af, waarbij de overheid een actieve rol heeft. Enerzijds gaat men over tot het verbieden, wegjagen of opsluiten van ondeugdzaame armen, zoals bedelaars en landlopers. Anderzijds richt men voor elke stad, parochie of gemeente een organisatie op die zich over de deugdelijke armen moet ontfermen. Zo komt de zorg voor ondersteuning op de plaatselijke gemeenschap neer terwijl het geven van steun aan regels onderworpen wordt.¹⁷

Dit beeld strookt met de situatie die Arie van Deursen voor het zeventiende-eeuwse dorp Graft schetste. In zijn ogen maakt de zorg voor arme en zwakke medeburgers de meest zuivere toetssteen uit voor de saamhorigheid van een gemeenschap. Dat neemt niet weg dat de armenzorg een zware last vormde en dat men zuinig moest omspringen met altijd schaarse middelen. Men volgde daartoe drie beleidslijnen. Ten eerste was men selectief: niet elke behoeftige mocht op hulp rekenen. Men ondersteunde geen vreemdelingen of personen die nog maar kort in Graft woonden. Ten tweede bestond de steun vooral uit goederen. Armen ontvingen brood, turf, gezouten vlees en soms wat kleding of schoeisel, maar geld kregen ze niet. Ten derde paste men de nodige controle toe. Daarin zat niets onredelijks, aldus Van Deursen, omdat de gemeenschap met de armenzorg een zware last droeg. Bijgevolg zocht men waarborgen om de kans op misbruik zo laag mogelijk te houden. Binnen deze beperkingen hield men niettemin aan een basale vorm van betrokkenheid vast. Zij was gebonden aan de plaatselijke en niet aan de kerke-

15 Schulte-Nordholt (2015).

16 Van den Brink (2016: 90-92).

17 Van den Brink (1996: 256-260).

lijke horizon. Hoewel de saamhorigheid tussen geloofsgenoten voor elke gezindte zeer belangrijk was, kwam het in dezen vooral aan op dorpsgenoten. Wie in nood was, kon aanspraak maken op ieders hulp, niet alleen op die van een medegelovige. Dat gold niet alleen voor armen maar bijvoorbeeld ook voor zeelieden die in Noord-Afrika in de gevangenis terecht kwamen. Het waren niet de rijke kerkgenoten maar de rijke plaatsgenoten die zich voor hun vrijkoop borg stelden.¹⁸

1.5 MODERNE MAATSCHAPPIJ

Ten slotte de vraag hoe het in de moderne maatschappij met wederkerigheid staat. Gegeven de moderne nadruk op beginselen als individuele autonomie, zakelijke betrekkingen en het najagen van eigen belang zou het kunnen dat de patronen van geven, ontvangen en teruggeven hier geërodeerd zijn. Dat is in bepaalde sectoren wellicht het geval, maar het gaat te ver om te beweren dat de moderne samenleving elke wederkerigheid mist. Ter illustratie verwijs ik naar de onderzoeken die Aafke Komter naar de betekenis van geschenken in Nederland deed. Het uitwisselen van giften blijkt een integraal onderdeel van het alledaagse bestaan, al moet worden erkend dat dit niet even sterk voor alle sociale groepen geldt. Zowel het geven als ontvangen van geschenken doet zich relatief vaak onder vrouwen en hoog opgeleide burgers voor. Daarbij valt op dat er een sterke samenhang tussen het geven en het ontvangen van geschenken bestaat: zij die veel aan anderen geven, krijgen vaak iets terug.¹⁹ Een andere veelzeggende bevinding van Komter luidt dat het spel van geven en nemen rijk is aan betekenissen. Ook voor moderne mensen blijkt het geschenk veel meer dan een dood ding: het draagt nog altijd het stempel van de persoon die het aanvankelijk gaf en het vraagt om een passend tegengedeelte. Wat trouwens niet zo gemakkelijk is.²⁰

Via een andere invalshoek kwam ik ook zelf de relevantie van wederkerigheid in het moderne bestaan op het spoor. Ze kwam naar voren in ons onderzoek naar de betekenis van morele beginselen voor de moderne samenleving. In antwoord op de vraag wat in hun leven het meest wezenlijk was, dacht slechts een kleine minderheid van alle Nederlanders aan eigen belang. Bijna de helft noemde sociale waarden, zoals het helpen van medemensen of iets bijdragen aan een betere samenleving. Omdat het hierbij om sociaal wenselijke antwoorden zou kunnen gaan, bepaalden we ook in hoeverre mensen daadwerkelijk iets voor anderen over hadden. Bijna de helft van alle Nederlanders bleek een vorm van vrijwilligerswerk te verrichten, een percentage dat tot de hoogste van Europa behoort. Men besteedde relatief veel tijd aan activiteiten op het gebied van sport, recreatie en

18 Van Deursen (1994: 211-219, 313-316).

19 Komter (2003: 49-51).

20 Komter (1997: 128).

zorg voor ouderen of gehandicapten.²¹ Qua motieven speelden twee overwegingen mee. De meeste vrijwilligers vonden het zelf leuk om dat werk te doen, maar het helpen van anderen was evengoed van belang. Onze conclusie was dat de meeste Nederlandse geen heiligen zijn, maar ze mogen evenmin als zondaars worden beschouwd. Ze houden hun eigen belangen in het oog, maar zijn tevens bereid om een ander de helpende hand toe te steken.²² Met andere woorden: de twee tendensen die we al noemden in verband met de ethologie (competitie én coöperatie), zijn nog altijd bij ons. In dat opzicht kan men niet zeggen dat de menselijke natuur haaks staat op de moderne samenleving. Hoewel modernisering duidelijk van invloed is op de vorm die onze wederkerigheid aanneemt, kan men niet beweren dat er in een modern land als het onze geen aandacht voor bestaat.

21 Wel neemt het totale volume van de gegeven steun geleidelijk af. Terwijl in 2010 nog 41 procent van de Nederlanders aan vrijwilligerswerk deed, was dat aandeel in 2014 tot 37 procent gedaald. Het gemiddeld aantal uren per maand verminderde in die periode van 19 naar 18 uur (bron: Bekkers et al. 2015).

22 Dekker et al. (2016: 182-187); Bakker et al. (2016: 294-300).

2 PLAATSBEPALING VAN FILANTROPIE

Hoe schetsmatig de voorgaande beschouwing ook is, ze maakt duidelijk dat de cyclus van geven, ontvangen en teruggeven een universeel element is van menselijke samenlevingen. Laten we echter oppassen voor een containerbegrip dat voor alles en nog wat kan worden gebruikt. Daarom formuleer ik in het onderstaande een elementaire typologie waarmee de plaats van filantropie te midden van andere soorten wederkerigheid kan worden bepaald. Daartoe inventariseren we eerst de voornaamste dimensies die bij de cyclus van geven, ontvangen en teruggeven aan de orde zijn of kunnen zijn. Ik bespreek achtereenvolgens: het bereik van de uitwisseling (paragraaf 2.1), de vraag of er een balans van geven en nemen bestaat (paragraaf 2.2), verschillende soorten van uitwisseling (paragraaf 2.3) en de motieven om te geven (paragraaf 2.4). Op basis daarvan formuleer ik een elementaire typologie om het specifieke van de filantropie te verhelderen (paragraaf 2.5).

2.1 BEREIK VAN DE UITWISSELING IN TIJD EN RUIMTE

We hebben zojuist gezien dat het spel van geven en nemen zich in diverse domeinen van het maatschappelijk leven voltrekt. We hebben ook gezien dat het per domein om uiteenlopende gevers en ontvangers kan gaan terwijl de motieven om te geven eveneens (kunnen) verschillen. Maar hoe men deze ingewikkelde uitwisseling ook analyseert, ze is alleen te begrijpen wanneer men de hele cyclus beziet. Het betekent dat we voorbij moeten gaan aan de simpele opposities die vaak bij het duiden van geven en nemen worden gebruikt. Het is bijvoorbeeld weinig zinvol zich af te vragen in hoeverre het onderlinge verkeer op altruïsme dan wel op het najagen van eigen belangen berust. Want beide motieven doen altijd en onvermijdelijk mee, waarbij de balans in hoge mate van de sociale situatie afhankelijk is.²³ In plaats daarvan moeten we kijken naar het geheel om vast te stellen hoe het functioneert. Daarbij zijn twee vragen van belang. Ten eerste: wat is het bereik van de uitwisseling? Dat wil zeggen: tot hoe ver strekt het spel van geven en nemen zich in de tijd en de maatschappelijke ruimte uit? Ten tweede: welke vorm neemt wederkerigheid voor de betrokkenen aan? Dat wil zeggen: staat bij hen het geven dan wel het nemen voorop of is er wellicht sprake van een balans?

Laten we eerst de vraag stellen op welke schaal en termijn de wederkerigheid haar werk doet. De door Mauss besproken gebruiken maken al duidelijk dat het spel van geven en nemen zich in een traditionele samenleving niet op directe wijze voltrekt. Neem bijvoorbeeld de *kula*: het ritueel waarbij Melanesische leiders naar een ander eiland varen om daar hun burenen te overladen met geschenken zonder iets

terug te ontvangen. Na enige tijd gaan deze burenen op bezoek bij een volgend eiland, waar zich het hele gebeuren herhaalt. Het duurt een aantal jaren voordat de eerste groep zelf wordt bezocht en gelegenheid krijgt te ontvangen zonder zelf iets te geven. Met het voltooiën van de totale cyclus is een geografische ruimte in het geding die verder reikt dan het eiland waar de eerste groep woont. Deze vorm van wederkerigheid beperkte zich dus niet tot één enkele plaats.²⁴ Een ander door Mauss besproken gebruik is de *potlatch*, die tot aan de twintigste eeuw door de indianen van Noordwest-Amerika gepraktiseerd werd. Ze hielden wedstrijden waarbij het de uitdaging was om zoveel mogelijk waardevolle zaken te vernietigen. Wie veel opofferde genoot een groot aanzien, kreeg veel krediet en overtrof zijn rivaal. Het ritueel voltrok zich echter nooit op één enkel moment.²⁵ Wie een rivaal wilde verslaan, moest wachten op het daartoe geschikte moment in de tijd. Een en ander onderstreept dat wederkerigheid in ruimte en tijd een specifiek bereik kent. Het kan meer en minder uitgebreid zijn, al naar gelang het een lange dan wel een korte tijdsperiode omvat. En het kan evengoed complex dan wel overzichtelijk zijn.

De studie van Claude Lévi-Strauss naar verwantschapsstructuren laat zien dat wederkerigheid in veel samenlevingen inderdaad complexe patronen vertoont. Zijn studie richt zich op de vraag hoe het uitwisselen van huwbare vrouwen tussen sociale groepen verloopt. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen een beperkte en een uitgebreide vorm van ruil. De eerste vorm doet zich voor bij samenlevingen waar de huwelijksluiting niet meer dan twee partijen omvat. In dat geval geeft groep A een huwbare vrouw aan groep B en geeft B direct dan wel op termijn een vrouw aan A terug. Het patroon van 'uitgebreide ruil' daarentegen houdt in dat er een huwbare vrouw van groep A naar B gaat, dat groep B een huwbare vrouw aan C geeft, terwijl C een vrouw geeft aan D en groep D maakt dat er weer een vrouw naar A gaat. De wederkerigheid beperkt zich dus niet tot het vlak waarop *do ut des* geldt, maar voltrekt zich op een hoger niveau.²⁶ Overigens blijken er talloze varianten van deze uitgebreide ruil te zijn waarbij de kring van betrokken partijen nog veel ruimer wordt. Lévi-Strauss zet uiteen dat een ruimer bereik zowel voor- als nadelen heeft. Het nadeel is dat de eerste groep die een vrouw uithuwelijkt aan een andere groep waarvan ze geen vrouw zal ontvangen, met een hoge mate van onzekerheid geconfronteerd wordt. Men moet behoorlijk veel vertrouwen in zichzelf en elkaar hebben om tot deze ruil over te gaan. Daarmee vergelijken is de regel van *do ut des* een stuk veiliger. Het grote voordeel van uitgebreide ruil is evenwel dat er zo betrekkingen over een grotere afstand ontstaan, waardoor de samenleving als geheel ruimer en opener wordt. De investeringen die betrokken groepen bereid zijn te doen, betalen zich op termijn ontegenzeggelijk uit.²⁷

24 Mauss (1966: 19-26); Komter (1997: 11-13); Pessers (1999: 60-61).

25 Mauss (1966: 33-35); Pessers (1999: 60).

26 Lévi-Strauss (1969: 177-178, 265).

27 Lévi-Strauss (1969: 265-266, 438-445).

Volgens Lévi-Strauss brengen deze twee vormen van ruil in laatste instantie een ander soort samenleving tot stand. Omdat de uitwisseling bij een uitgebreide ruil meerdere groepen omvat, kan de wederkerigheid zich ruimtelijk en temporeel meer volledig ontvouwen waardoor een integrale gemeenschap ontstaat. Bij een beperkte ruil gebeurt juist het omgekeerde. Met andere woorden: er is een belangrijk verschil tussen huwelijkssystemen die op een korte cyclus zijn gebaseerd en systemen die een lange cyclus kennen. Een systeem met korte cycli geeft meer zekerheid maar is beperkter van aard. Lange cycli kennen relatief veel risico maar daar staat tegenover dat hun werking een ruimere maatschappelijke orde creëert.²⁸ Hoewel deze analyse over de uitwisseling van vrouwen in voormoderne samenlevingen gaat, is de beschreven dynamiek ook voor andere domeinen relevant. De spanning tussen wederkerigheid op korte en lange termijn dient zich evengoed aan in het economisch leven, het politieke leven en het sociale leven van moderne samenlevingen. Men kan zich in theorie zelfs voorstellen dat het bereik oneindig groot wordt. In dat geval strekt de cyclus zich uit tot in de eeuwigheid, terwijl ze de mensheid als geheel omvat.²⁹ Deze optie is niet realistisch als het gaat om vrouwenruil in het kader van een verwantschapssysteem omdat die uitwisseling steeds een afgebakend sociaalgeografisch kader kent. Maar ze is wél relevant voor een religieuze traditie die wederkerigheid in de tijd organiseert. Sterker nog: dat speelt bij veel in de axiale tijd gevormde religies juist een centrale rol. Zij bepleiten het offeren aan de goden en het geven aan de armen, maar niet omdat men in dit leven daarvoor wordt beloond. Indien de gelovige al iets ontvangt dan gebeurt dat in een andere tijd, zoals een hiernamaals of een nieuw bestaan waarin men reïncarneert.

2.2 WISSELENDE BALANS

Los van het bereik is er de vraag hoe symmetrisch de wederkerigheid is. We zijn geneigd te denken dat geven en nemen op een of andere manier met elkaar in balans dienen te zijn. Dat strookt met oeroude beginselen als ‘oog om oog, tand om tand’, met de gulden regel die veel religieuze tradities voorstaan en met onze alledaagse ervaring die in de zegswijze ‘voor wat hoort wat’ tot uitdrukking komt. Als het goed is, lopen de grootte of het gewicht van de uitgewisselde zaken niet al te sterk uiteen. Het is in een relatie of vriendschap niet goed als persoon A vele uren moet luisteren naar de problemen van B terwijl B slechts zelden vraagt naar de situatie van A. Die gelijkwaardigheid speelt nog veel sterker als het geven en nemen is gekwantificeerd. Bij commerciële transacties is de waarde meestal nauwkeurig bepaald en neemt men aan dat er geen verschil tussen gegeven en ontvan-

28 Lévi-Strauss (1969: 445-451).

29 Het perspectief van de oneindigheid is opnieuw actueel door de verandering van ons klimaat. De wil om het gebruik van fossiele brandstoffen te beperken, vloeit niet uit het belang van een bepaald werelddeel of van de komende twee tot drie generaties voort. Ze is op de belangen van alle komende generatie en op de wereld als geheel gericht.

gen goederen bestaat. Gelijke ruil speelt eveneens mee bij het ‘alledaagse communisme’ dat Graeber veronderstelt. Hij doelt op de manier waarop twee partijen die elkaar kennen, in het gewone leven zaken of diensten met elkaar uitwisselen. “Uitwisseling berust op gelijkwaardigheid. Het is een interactief proces tussen twee partijen waarbij elk van beide zowel geeft als neemt. Daarom kun je spreken van een woordenwisseling of een uitwisseling van klappen of zelfs geweerschoten.”³⁰ Anders gezegd: in ons gewone leven baseren we ons op het beginsel van de gelijkwaardige ruil. Alleen betekent dat niet dat het op elk moment in de cyclus van geven en nemen zichtbaar wordt.

Bovendien kunnen zich situaties voordoen waarbij de balans volledig naar het ene dan wel naar het andere uiterste gaat. Een voorbeeld daarvan is de door Mauss besproken *potlatch*. Men offert de eigen rijkdom zonder enige terughoudendheid. Daarvoor krijgt men weliswaar het nodige prestige terug, maar er is geen sprake van wederkerigheid in de gewone zin van het woord. Het gebeuren lijkt volledig in het teken van geven te staan, waarbij de gever een aristocratische houding aanneemt: hij wekt de indruk helemaal niets terug te willen ontvangen. Hoe groter het verlies dat men in materiële zin lijdt, des te groter de winst die men geestelijk boekt.³¹ Dit speelt volgens Mauss ook een rol bij het offer in religieuze zin. Men geeft iets waardevols weg zonder te weten wat er voor terug zal komen. Hetzelfde gebeurt bij het geven van aalmoezen, een gebruik waarbij men het offeren aan God en het herstellen van sociale ongelijkheid met elkaar combineert.³² In dit soort gevallen lijkt de cyclus van geven en nemen geheel uit balans, aangezien deze voor 100 procent uit geven en voor 0 procent uit nemen bestaat. Het omgekeerde komt evengoed voor. Er zijn situaties waarin iemand iets van anderen neemt zonder iets terug te geven. Dat noemen we in gewone taal diefstal of roof. Het is niet ongevoel in situaties waarin men oorlogen voert (plundering), waar industriële productie plaats vindt (uitbuiting) of waar de staatsmacht wordt ingezet (schatting).

Tussen deze twee extreme gevallen bevinden zich vormen waarbij het spel van geven en nemen meer evenwicht kent. In feite hebben we te maken met een glijdende schaal waarbij diefstal of plundering aan het ene en liefdadig of onzelfzuchtig handelen aan het andere uiterste staat.³³ Deze gedachte werd onder meer uitgewerkt door Marshall Sahlins, een antropoloog die wilde begrijpen hoe het economisch leven vóór de uitvinding van het geld in elkaar stak. Hij ziet een tegenstelling tussen de zuivere gift, die volkomen belangeloos is, en de toe-eigening door middel van macht of geweld, waarbij het eigen belang voorop staat. Hij meent dat het morele gehalte van de uitwisseling daalt als men van het ene uiterste naar het

30 Graeber (2012: 118; zie ook 109-117).

31 Mauss (1966: 35-36).

32 Mauss (1966: 15-16).

33 Graeber (2012: 125).

andere gaat. Verder wijst hij erop dat de sociale afstand in die richting groeit, en wel in die zin dat deze bij de belangeloze gift doorgaans heel klein en bij het toe-eigenen van goederen in de regel groot is.³⁴ Op basis daarvan onderscheidt hij drie typen van wederkerigheid die voor ons onderwerp relevant zijn.

Het eerste type duidt Sahlins als ‘uitgebreide wederkerigheid’ aan. Deze term verwijst naar een vorm van overdracht die bewust altruïstisch is, zoals het aanbieden van hulp aan iemand die het op dat moment nodig heeft. Anderen spreken van hulp, bijstand, gastvrijheid of vrijgevigheid. Het omvat eveneens verplichtingen die voortvloeien uit sociale status waarbij men iets aan anderen geeft zonder dat men zelf ontvangt (*noblesse oblige*). Helemaal gratis zijn die giften overigens niet. De ontvanger van dit soort diensten of goederen voelt zich verplicht om zijn weldoener iets terug te geven, maar de termijn waarop of vorm waarin dat gebeurt blijft onbepaald. Het tweede type noemt Sahlins ‘gebalanceerde wederkerigheid’. Daarbij geeft de ontvanger op korte termijn iets terug. Dit type is veelvuldig beschreven door antropologen die zich in huwelijksgiften, vriendschappen, handelsverdragen en vredesovereenkomsten hebben verdiept. Wat men terug geeft, moet ongeveer dezelfde waarde hebben als datgene wat men ontving en het opschorten van de cyclus wordt niet gewaardeerd. Het derde type omschrijft Sahlins als een vorm van ‘negatieve wederkerigheid’.³⁵ In dat geval probeert de ene partij iets te verwerven zonder een gelijkwaardige tegenprestatie te leveren. Dat doet zich voor bij gedragingen als diefstal, onteigening, schatting of afpersing. Dit type is het minst persoonlijk van aard en benadert het economisch leven in de moderne zin van het woord. Er voltrekt zich een uitwisseling tussen twee partijen die elk verschillende belangen hebben en die beide op een maximaal voordeel uit zijn. Dat vereist gedragingen als misleiden, afdingen, onderhandelen en dergelijke. In de meest grove vorm gaat het om roof.

Het is opmerkelijk dat de derde vorm van gedrag in voormoderne samenlevingen vooral bij vreemdelingen speelt. Onderhandelen of voordeel behalen in een relatie met verwanten of stamgenoten geldt als hoogst ongepast.³⁶ David Graeber wijst op het feit dat verkoop of ruilen voor geld in archaische maatschappijen een marginale rol vervult. Als dergelijke samenlevingen al een vorm van ruilhandel kennen, betreft die buitenstaanders. Alleen omdat men elkaar nauwelijks kent of in elk geval geen duurzame betrekking heeft, mag men goederen zodanig ruilen dat het

34 Sahlins (1974: 191-193).

35 Deze omschrijving kan verwarrend werken omdat het bij gedragingen als afpersing of diefstal juist aan wederkerigheid ontbreekt. Van de andere kant bedenke men dat ook negatieve handelingen, zoals gewelddadig optreden of iemand schade toebrengen, vaak cyclisch van karakter zijn. Zodra partij A zich aangevallen voelt door B, zal A dat ‘goedmaken’ door een tegenaanval op B te openen.

36 Sahlins (1974: 193-197).

leidt tot voordelen. Deze handel met vreemdelingen kent niet zelden een element van latente vijandschap.³⁷ Sahlins voegt eraan toe dat de schaal van toenemende sociale afstand in archaische maatschappijen vaak een ruimtelijk karakter heeft. Hij schetst een model van concentrische cirkels waarbij de leden van het eigen huishouden in het midden staan. De daarop volgende kringen omvatten achtereenvolgens alle verwanten, alle leden van de eigen dorpsgemeenschap en degenen die deel uitmaken van dezelfde stam, terwijl in de verste kring alle vreemdelingen en eventuele vijanden staan. Elk van deze kringen kent een specifieke vorm van wederkerigheid, en wel in die zin dat belangeloze giften vooral betrekkingen hebben op naaste verwanten of de eigen huisgenoten, dat gebalanceerde wederkerigheid vooral leden van de dorpsgemeenschap of het stamverband raakt en dat negatieve wederkerigheid bepaalt hoe de uitwisseling met vijanden of buitenstaanders verloopt.³⁸

2.3 SOORTEN VAN UITWISSELING

Laten we na deze algemene beschouwing de meer precieze vraag stellen wat er wordt of *kán* worden geruild. Een andere vraag is wie er als gever of ontvanger optreedt en uit welke motieven het geven voortvloeit. Met deze thema's verlaten we enigszins het gebied waar de antropologen thuis zijn om nader op de moderne samenleving in te gaan. Dat is ook nodig omdat we anders wellicht de indruk wekken dat er nauwelijks verschillen tussen een moderne en een archaische maatschappij zijn terwijl dat soort verschillen voor ons onderwerp juist verstrekkende gevolgen heeft.

Waar het gaat om de inhouden van maatschappelijke uitwisseling, is op voorhand duidelijk dat er een haast oneindige variatie bestaat. De wederkerigheid kan – zoals we zagen aan het werk van Mauss – inderdaad op stoffelijke geschenken of giften betrekking hebben. Denk aan de voorwerpen die tussen stammen of eilanden heen en weer gaan, maar ook aan de cadeaus die iemand in het huidige Nederland bij zijn verjaardag krijgt. Het uitwisselen kan evengoed betrekking hebben op kleine hoffelijkheden, zoals iemand groeten, iemand voorrang verlenen in het verkeer of iemand het zout aanreiken bij een diner. Verder kunnen we denken aan ondernemingen of bedrijven, waar de uitwisseling voornamelijk betrekking heeft op goederen, diensten of hoeveelheden geld. Bij weer een andere soort uitwisseling gaat het erom dat de partijen elkaar tijd, aandacht of liefde geven, zoals in een gezin of een liefdesrelatie gebeurt. Overigens hoeft het niet altijd om positieve zaken te gaan. Partijen kunnen elkaar ook over en weer verwijten maken, elkaar bedreigen of onder druk zetten en zelfs klappen uitwisselen. Met andere woorden: de sub-

37 Graeber (2012: 41-43).

38 Sahlins (1974: 197-198).

stantie van het geven en nemen vertoont een zo grote variatie dat het indelen in soorten haast onbegonnen werk lijkt. Dat spoort met de observatie van Mauss, die meende dat er geen scherp onderscheid tussen het economische, het sociale, het politieke, het religieuze of het rituele aspect van de gift te maken is. Het uitwisselen van geschenken vormt een complexe realiteit waarin al deze aspecten bij elkaar komen.

Toch is dat laatste in moderne samenlevingen veel minder het geval. Kenmerkend voor de moderne orde is namelijk dat er juist wel een onderscheid tussen de persoonlijke, de economische, de politieke of religieuze sfeer wordt aangebracht. Om het geven en nemen in de moderne maatschappij te begrijpen, moet men beseffen dat menselijke wederkerigheid altijd vormt krijgt in specifieke domeinen. Het is meestal niet de bedoeling om van het ene domein naar het andere over te gaan, juist omdat elk domein eigen waarden en vaak ook een eigen logica kent. Wie van zijn geliefde een persoonlijk cadeau heeft gehad, zoekt naar een antwoord in dezelfde sfeer. Wie voor een vriend of collega in moeilijkheden zijn best heeft gedaan, hoopt dat hij zelf zo nodig geholpen wordt en niet dat hij fors wordt betaald. Maar zou de uitwisseling wél financieel van aard zijn, zoals op de markt of in het zakenverkeer, dan is het niet meer dan normaal dat er voor de ontvangen zaak wordt betaald. We zouden dat kunnen omschrijven als het beginsel van de gelijksoortige ruil: er moet niet alleen een zekere balans tussen geven en nemen bestaan, maar ze moet ook betrekking hebben op waarden, goederen of diensten uit eenzelfde sfeer.

Wellicht is het goed om expliciet aan te geven om welke waarden het gaat. Laat ik beginnen bij het familiale domein, ofwel het domein waarin het vooral aankomt op de zorg voor kinderen, partners, ouders en andere familieleden. Een groot deel van de uitwisseling speelt zich in de beslotenheid van het gezinsleven af. Het zijn in eerste instantie de ouders die veel tijd, aandacht en liefde aan hun kinderen geven zonder dat ze daarvoor meteen iets terug ontvangen. Het woord 'meteen' wordt hier niet toevallig gebruikt, want het gezinsleven kent wel een vorm van uitgestelde wederkerigheid: veel ouders gaan ervan uit dat ze later liefde, aandacht en wellicht ook zorg van hun kinderen terug ontvangen, zeker als ze op de leeftijd komen dat er zorg nodig is. Van de andere kant verwachten moderne ouders niet dat ze van hun kinderen 'evenveel' ontvangen als ze zelf ooit gaven. Het idee is veeleer dat de jongere generatie op haar beurt het nodige aan haar kinderen geeft. Zo is de wederkerigheid in het familiale domein weliswaar gelijksoortig maar zeker niet symmetrisch van aard. Vanuit de ouders staat niet het nemen maar het geven voorop. De ruil is bovendien maar in beperkte mate uit te drukken in geld. Hoewel er tussen ouders en kinderen soms forse bedragen heen en weer gaan, hechten moderne mensen aan het geloof dat het meest waardevolle op dit gebied juist niet kan worden gekocht. Dat geldt evengoed voor de uitwisseling die zich tussen partners voltrekt. De tijd dat mensen vanuit materiële overwegingen een relatie aan-

gingen, ligt ver achter ons. In het liefdesleven spelen persoonlijke kwaliteiten, gevoelens, ervaringen of waarden een doorslaggevende rol en als de uitwisseling op dat gebied stukt (of al te ongelijk wordt), is de echtscheiding nabij. Daaruit volgt niet dat het geven en nemen op dit gebied heel gemakkelijk is. Het streven naar een meer gelijkwaardige positie van man en vrouw heeft niet kunnen voorkomen dat er soms heel verschillende verwachtingen over een duurzame relatie bestaan. In elk geval praten man en vrouw vaak langs elkaar heen, niet alleen bij de ruil op seksueel vlak maar ook waar het om waarden, verwachtingen of denkbeelden gaat. Zelfs binnen één en dezelfde sfeer blijkt het niet altijd eenvoudig om ervoor te zorgen dat het spel van geven en nemen op een soepele wijze verloopt.

Hoe staat het met de vormen van wederkerigheid in de sociale sfeer? Ik doel op de zaken die vrienden, buren, collega's of stadsgenoten met elkaar uitwisselen. Het komt hier vooral aan op datgene wat treffend genoeg een 'vriendendienst' heet: kleine klusjes die men voor elkaar doet, waarvoor niet wordt betaald maar waarvan elke betrokkene wel een lijstje bijhoudt om te voorkomen dat de balans te scheef wordt. Dit soort wederkerigheid doet sterk denken aan het gedrag van dieren binnen hun groep. Ze weten heel goed welk ander dier hen ooit een vervelende streek heeft geleverd of juist een gunst heeft verleend, en betalen in de regel met gelijke munt terug. De ruil is in beginsel individueel van aard, maar kan uitgroeien tot een collectief spel waarbij grotere groepen bepaalde waarden met elkaar uitwisselen. Denk aan verenigingen op het gebied van cultuur, recreatie of sport, die in de regel alleen kunnen bestaan omdat er allerlei vrijwilligers zijn die er tijd en energie in steken. Ook voor hen staat het geven voorop: ze dragen hun buurt, hun kaartclub, hun sportvereniging of hun zangkoor een goed hart toe en verwachten dat dit enige 'gezelligheid' geeft. Het domein als geheel staat te boek als *civil society*: een sfeer die zich van het verkeer op de markt, in de politiek of familie onderscheidt en in Nederland grote waardering geniet. Een interessante vraag zou kunnen zijn of het sterk toegenomen gebruik van social media vergelijkbare patronen vertoont. We zien de spontane associatie van gelijkgezinde personen die een stel voor hen belangrijke zaken met elkaar uitwisselen en soms een onverwacht grote invloed uitoefenen.

Dat brengt ons bij het politieke domein, het soort wederkerigheid dat er kenmerkend voor is en de waarden waar het spel van geven en nemen om gaat. Alles draait hier in eerste instantie om het veroveren, het behouden en het uitbreiden van macht. Dat vormt van oudsher de kern van het politieke bedrijf. Hoewel macht in het egalitaire Nederland geen al te beste naam heeft, moeten we beseffen dat het gebruik van machtsmiddelen in het openbare leven onvermijdelijk is. En daarbij zijn ook wel degelijk vormen van wederkerigheid in het geding. Het kan – mede vanwege het politieke klimaat dat zich in ons land manifesteert – geen kwaad erop te wijzen dat deze wederkerigheid twee richtingen kent. Er is enerzijds het geven en nemen dat zich tussen bestuurders, partijen, politici en andere publieke actoren

voltrekt. Dat spel wordt ons dagelijks op de televisie getoond en het bewijst dat een beginsel als ‘voor wat, hoort wat’ zeer invloedrijk is. Maar anderzijds er is ook een meer ‘verticaal’ spel, waarbij de uitwisseling zich idealiter tussen leiders en electoraat, tussen bestuurders en onderdanen of tussen elite en bevolking voltrekt. Dit proces van geven en nemen komt minder goed uit de verf. En dan niet alleen omdat de pers er weinig aandacht voor heeft, maar ook omdat de invloed langs deze as erg scheef verdeeld is.³⁹ Dat is op termijn niet zonder gevaar, omdat een stabiele democratie een zekere wederkerigheid tussen kiezers en gekozenen veronderstelt terwijl die balans de laatste jaren steeds vaker ter discussie staat.⁴⁰

Ten slotte het vierde domein, doorgaans omschreven als ‘de economie’. Zij manifesteert zich al enige tijd als een zelfstandige sfeer die een eigen logica kent en het uitwisselen van specifieke waarden veronderstelt. Om het zo simpel mogelijk te zeggen: alles draait hier om het geven en ontvangen van geld. De waarde van alle goederen, diensten en andere prestaties die het onderwerp zijn van economisch verkeer, wordt in geld uitgedrukt. Dat maakt het mogelijk om ze tegen elkaar te ruilen, ongeacht hun aard of gebruikswaarde. Volgens Graeber is geld van meet af aan het voornaamste middel geweest waarmee diensten of goederen vergelijkbaar worden gemaakt. Pas wanneer dat is gebeurd, kan men spreken over winst of verlies en kan er iets als een *homo economicus* ontstaan. De vraag hoe men uitwisseling op basis van geld moet waarderen, is onderwerp van een even lang als onoplosbaar debat. Sommigen zijn ervan overtuigd dat het de bron is van alle ellende die de wereld doormaakt, andere denken dat de wereld juist door het functioneren van de markt wordt gered. Voor ons onderwerp is van belang dat de economische sfeer altijd een zekere ambivalentie vertoont: ze valt nooit samen met de waarden die in vele goede doelen worden gediend, maar tegelijkertijd zouden deze goede doelen zonder de sfeer van het geld nooit kunnen bestaan.

Een en ander onderstreept dat de moderne samenleving wederkerigheid veronderstelt, maar het is evengoed duidelijk dat deze vergeleken met archaische maatschappijen op een andere wijze functioneert. Wat is nu de plaats van het verschijnsel ‘filantropie’? Volgens mij gaat het om een sector die – net als de andere praktijken van de *civil society* – aan de familiale, de economische en de politieke sfeer raakt maar zonder dat ze met die sferen samenvalt. Een raakpunt met de

39 Er zijn uiteraard ook mengvormen waarbij zowel verticale als horizontale vormen van wederkerigheid een rol spelen. Denk aan de manier waarop het Nederlandse ‘polderen’ zich ontwikkeld heeft. Men kan ook denken aan moderne vormen van ‘governance’ waarbij bestuurders vooral tot taak hebben om de onderlinge wederkerigheid van betrokken partijen te bevorderen.

40 Dit raakt aan het veelbesproken probleem van de kloof tussen burgers en politiek. Mijn eigen visie in deze is te vinden in het college dat ik bij mijn afscheid als hoogleraar Maatschappelijke Bestuurskunde in Tilburg gehouden heb (Van den Brink 2016).

familiale sfeer is dat het bij het geven aan goede doelen om een vorm van zorg gaat. Een raakpunt met de politieke sfeer is dat de gever iets voor het algemeen belang of de publieke zaak over heeft. Een raakpunt met de economische sfeer is dat men geld of goederen schenkt voor het realiseren van een goed doel. De vraag is dus of filantropisch handelen wel een eigen logica heeft. Wellicht is het een hybride vorm van handelen, een praktijk die zich aan de eenduidige dynamiek van meer bekende instituties of domeinen onttrekt.

2.4 MOTIEVEN OM TE GEVEN

Dat brengt ons tot de vraag welke motieven bij de moderne vormen van wederkerigheid een rol spelen. Men zou de zojuist genoemde domeinen kunnen ordenen door te zeggen dat ze een zekere schaalvergroting laten zien. We constateren dat het proces van geven en nemen zich afspeelt in de familiale sfeer op microniveau, dat economische uitwisseling betrekking heeft op een veel ruimer verband (macroniveau) en dat de twee andere een middenpositie innemen (mesoniveau). We krijgen de indruk dat het motief om te geven zelfzuchtiger wordt wanneer men naar een hoger schaalniveau gaat. Dat ligt vanuit onze biologische voorgeschiedenis ook voor de hand. Het streven naar een balans van competitie en coöperatie komt alleen in de eigen gemeenschap tot zijn recht, en wel des te meer naarmate de persoonlijke relatie goed is. Vandaar dat in de familiekring het geven vaak over het nemen domineert. Op hogere schaalniveaus is de persoonlijke relatie minder sterk, met als gevolg dat het competitieve motief zwaarder weegt. Als we kijken naar het hoogste niveau, blijkt de uitwisseling sterk op het nemen gericht. Bedrijven, staten en andere grootschalige organisaties houden altijd in het oog of zij er voordelig uitkomen en het is al mooi als men een zakelijk soort wederkerigheid in de geest van *do ut des* bereikt. Generaliserend: hoe hoger het schaalniveau van handelen en hoe onpersoonlijker de betrekkingen, des te groter de kans dat eigen belang en voordeel op de korte termijn alles bepalen. Overigens moeten we ons dit niet al te schematisch voorstellen. Sommige mensen gedragen zich in de private sfeer zeer berekenend, terwijl het persoonlijk element bij contacten tussen staatslieden doorslaggevend kan zijn. Maar *grosso modo* lijkt me te gelden dat altruïstische motieven sterker zijn als de relatie kleinschaliger is.

Deze gedachte komt in grote lijnen overeen met de vier modellen die Aafke Komter ruim tien jaar geleden naar voren bracht. Voortbouwend op het werk van Alan Fiske maakt ze onderscheid tussen de volgende motieven: 1) *community sharing*; 2) *authority ranking*; 3) *equality matching* en 4) *market pricing*. Het eerste model verwijst naar een situatie waarbij mensen op basis van gelijkwaardigheid deel uitmaken van eenzelfde groep. Hun persoonlijke positie of identiteit speelt geen belangrijke rol. Het komt vooral op onderlinge zorg, vriendschap en solidariteit aan. Het uitwisselen van goederen of diensten heeft in de eerste plaats het onderhouden van menselijke relaties tot doel. Het tweede model verwijst naar een situ-

atie die in het teken staat van asymmetrische of ongelijke betrekkingen. Er wordt veel aandacht aan sociale status besteed en het initiatief gaat niet zelden uit van degene die een hoge status heeft. De uitwisseling zelf is vooral gericht op het tonen en behouden van macht, roem, verdienste of prestige. Het derde model verwijst naar een situatie die in het teken van egalitaire betrekkingen staat. Mensen wisselen allerlei zaken met elkaar uit en ze beïnvloeden elkaar over en weer zonder dat er grote verschillen in macht of aanzien ontstaan. De wederkerigheid berust op het beginsel van ‘voor wat, hoort wat’, met als gevolg dat geen enkele partij extreem verlies of extreme winst maakt. Het vierde model gaat uit van een marktdynamiek. De uitwisseling tussen partijen hangt voornamelijk van rationele keuzen en nutsoverwegingen af. Hun gedrag houdt verband met marktwaarden als tijd, geld en doelmatigheid. Er kunnen grote verschillen optreden in termen van winst of verlies zonder dat het onderlinge verkeer daardoor aangetast wordt.⁴¹

Het is volgens Komter niet juist om te geloven dat solidariteit aan één van deze vier modellen eigen is. Zij meent dat elk model een specifieke vorm van solidariteit kent, zij het dat de motieven daarbij steeds anders zijn. Sociale wederkerigheid kan zowel uit affectie (model 1) als uit macht (model 2) voortvloeien, terwijl het net zo goed om gelijkheid (model 3) als om het najagen van eigen belangen kan gaan (model 4). Tegelijkertijd stelt ze dat de gangbare theorievorming over solidariteit zich op het eerste en het laatste motief concentreert (affectieve respectievelijk instrumentele waarden) en dat er meer aandacht voor de twee andere motieven (gelijkheid respectievelijk machtsuitoefening) zou moeten zijn.⁴² Het incongruente karakter van de vier genoemde modellen werd recentelijk bevestigd door een experiment waaraan vermogende Nederlanders deelnamen. Het ging om personen met een vrij vermogen van 1 miljoen euro of meer. Ze deden mee aan twee spelen waarbij ze geld aan mensen met een bescheiden inkomen konden weggeven. Het eerste was een zogeheten dictators spel, waarbij de tegenpartij geen enkel machtsmiddel had, het tweede was een zogeheten ultimatumspel, waarbij de tegenpartij kon onderhandelen. Het resultaat was dat vermogende Nederlanders in de eerste situatie méér weggaven dan in de tweede.⁴³ Een en ander onderstreept dat het economisch domein (‘onderhandelen’) en het familiale domein (‘louter geven’) een heel andere logica volgen.

2.5 ELEMENTAIRE TYPOLOGIE

In het voorgaande zijn ten minste vier dimensies van menselijke wederkerigheid toegelicht. We gingen ervan uit dat dit fenomeen in een voortdurend spel van geven en ontvangen vorm krijgt, waarbij sommige aspecten in vele menselijke

⁴¹ Komter (2003: 31-33).

⁴² Komter (2003: 200-201).

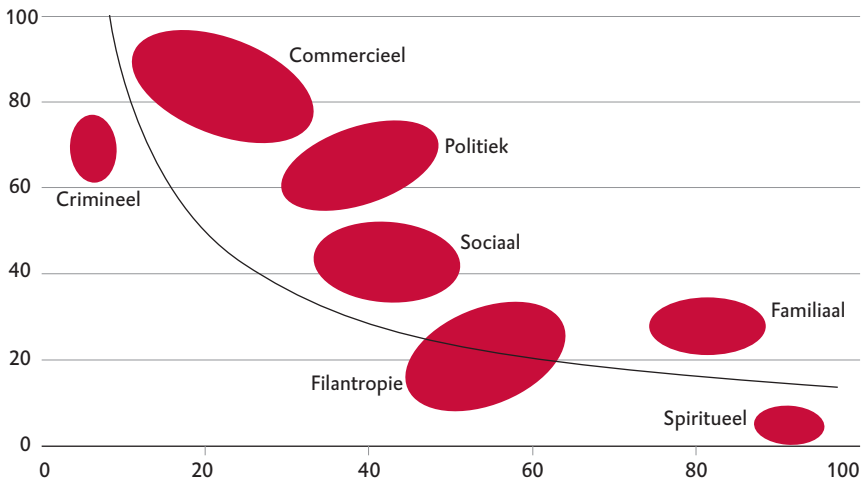
⁴³ Smeets et al. (2015); zie ook ABN AMRO (2014: 27-28).

maatschappijen voorkomen terwijl andere juist kenmerkend voor de moderne samenleving zijn. Om zicht te krijgen op de plaats die het filantropisch handelen in de moderne samenleving heeft, willen we een elementaire typologie opstellen. Daartoe verzamelen we de tot nu toe geformuleerde inzichten en spitsen we die op vijf dimensies toe (substantie, bereik, actoren, motief en balans).

De twee eerste dimensies hebben betrekking op de vraag wat er gegeven wordt (substantie) en de schaal waarop dat gebeurt (bereik). We zagen dat het antwoord nogal varieert afhankelijk van het maatschappelijk domein waarop het handelen betrekking heeft. Kijkend naar de familiale sfeer zien we dat het in de eerste plaats om het uitwisselen van aandacht, zorg en liefde gaat. In de sociale sfeer gaat het om mensen die elkaar over en weer helpen of ter behartiging van een gedeeld belang tot samenwerking overgaan. In de politieke sfeer heeft uitwisseling vooral betrekking op prestige, invloed, status of machtsmiddelen en in het economische verkeer berust de ruil op waren, diensten, kapitalen en andere waardevolle goederen. Verder is de familiale uitwisseling hoofdzakelijk lokaal van aard, al was het maar omdat dat ruimtelijke nabijheid en fysiek contact daarbij onmisbaar zijn. Sociale wederkerigheid is veeleer regionaal van aard. Ze betreft met name de eigen buurt, het eigen bedrijf, de eigen vereniging, de eigen stad of de eigen streek. Daarmee vergeleken voltrekt de politieke uitwisseling zich veel vaker op een nationale schaal. De grootste reikwijdte wordt echter in het economische verkeer behaald. Dat maakt in toenemende mate gebruik van internationale netwerken, met als gevolg dat het spel van geven en nemen steeds vaker een globale vorm aanneemt.

Een derde dimensie heeft betrekking op de vraag wie de gevers zijn en wie er als ontvangers optreden. Bij de familiale sfeer komt het vooral op de verwanten aan. Het zijn de ouders die van alles geven aan hun kinderen, terwijl de kinderen het geschonkene maar ten dele teruggeven. In de sociale sfeer blijken het doorgaans de leden van een associatie of groep te zijn die elkaar terzijde staan. Je hoeft geen vrienden van elkaar te zijn: je kunt een buurman, een collega of een lid van dezelfde vereniging ook helpen zonder dat je hem of haar terdege kent. Actoren die aan een politieke vorm van wederkerigheid deelnemen, staan in de regel verder van elkaar af. Ze kennen elkaar zelden persoonlijk en soms hebben ze elkaar niet eens ontmoet. Ten slotte hoeft er tussen deelnemers aan het economische verkeer geen enkele relatie te bestaan. Ze moeten elkaar wel erkennen als onderdanen van dezelfde rechtsorde, maar is dat eenmaal gebeurd dan kunnen ze door te geven en te nemen hun eigen voordeel najagen.

Figuur 2.1 Typologie van wederkerigheid, gebaseerd op de balans tussen geven (horizontaal) en nemen (verticaal)

De laatste twee dimensies raken aan de vraag waarom mensen aan het proces van uitwisselen deelnemen (motief) en of de ruil gelijkwaardig van karakter is (balans). Het geven in de familiale sfeer vloeit veelal uit liefde voort. Het is een geveer in de eerste plaats om de gezondheid, het welzijn, de ontplooiing of het geluk van de ander te doen. Bijgevolg neemt de wederkerigheid in dit geval een niet-symmetrische gedaante aan. Bij het geven in de sociale sfeer is vaker sprake van een zekere gelijkwaardigheid: de ene dienst is de andere waard. Mensen houden op dit gebied vaak bij wat ze van anderen te goed hebben. Het pragmatische van hun motief maakt dat de deelnemers met het beginsel van *do ut des* kunnen volstaan. Hoewel dat beginsel ook de politieke sfeer regeert, komt uitwisseling op basis van gelijkwaardigheid hier minder voor. Macht en status hebben tot gevolg dat de onderdanen de door hen afgestane zeggenschap maar ten dele terugkrijgen. Deze ongelijkheid doet zich nog sterker in het economisch leven voor. Het behalen van winst is immers alleen mogelijk wanneer datgene wat men investeert, wordt overtroffen door datgene wat men uiteindelijk krijgt. Anders gezegd: wanneer de ontvangen waarde groter is dan de waarde die men aanvankelijk gegeven had. Zo zien we de schaal die Sahlins naar aanleiding van voormoderne samenlevingen opstelde, *mutatis mutandis* bij het moderne bestaan terugkeren. In het midden van die schaal bevinden zich vormen van min of meer gebalanceerde wederkerigheid, terwijl de uitersten twee andere vormen laten zien: aan de ene kant de volstrekt belangeloze gift en aan de andere kant het commerciële handelen waar eigen belangen een centrale rol spelen.

Dit alles combinerend komen we tot een typologie die de meeste onderscheidingen op een logische manier ordent (zie figuur 2.1). We gaan uit van de door Sahlins

geschetste schaal, die een balans van geven en nemen vooronderstelt maar daarbij de mogelijkheid erkent dat er extreme situaties zijn waarbij ófwel het geven ófwel het nemen alles domineert. We brengen dat in beeld door middel van een figuur waarin we horizontaal de mate van het geven en verticaal de mate van het nemen uitzetten. Binnen het zo gevormde veld neemt elke vorm van uitwisseling een specifieke positie in, afhankelijk van de vraag of het geven dan wel het nemen domineert. Uiteraard is het ook mogelijk dat beide kanten tegen elkaar opwegen of dat de verschillen slechts bescheiden zijn. Vervolgens kunnen de uiteenlopende vormen van wederkerigheid binnen dit veld worden geplaatst. We mogen niet aannemen dat er altijd een evenredige relatie is, al was het maar omdat familiale wederkerigheid door het geven wordt gedomineerd terwijl de economische wederkerigheid daar juist tegenover staat. Van de andere kant mag de balans ook weer niet te scheef worden omdat we anders in conflict komen met het axioma van Mauss, die stelt dat de afwisseling van geven en ontvangen de basis van het samenleven vormt. We illustreren dat door het aanbrengen van een curve die het gebied markeert waarin maatschappelijke betrekkingen een zekere rationaliteit kennen. Binnen dit veld nemen de familiale en de economische vormen van wederkerigheid een duidelijk herkenbare plaats in. De twee andere vormen bevinden zich ergens in het middenveld, zij het dat politieke wederkerigheid wat dichterbij het economisch leven staat (er wordt meer genomen dan men geeft) terwijl de sociale wederkerigheid meer in het midden staat (geven en nemen zijn in evenwicht). Om duidelijk te maken dat niet alle vormen eenzelfde bereik hebben, geef ik hun positie met cirkels van diverse grootte aan. We zien deze grootte van links naar rechts verminderen.

Ten slotte wijs ik op twee figuren die in het voorgaande kort werden genoemd: de zondaar en de heilige.⁴⁴ Met de laatste term verwijs ik naar de volstrekte altruïst, degene die alles over heeft voor anderen en nooit iets voor zichzelf neemt. Het is duidelijk dat hij of zij aan de uiterste rechterzijde van figuur 2.1 thuishoort, waarbij het geven zelfs de familiale gift overtreft. Dat zou ik opvatten als het spirituele domein. De term ‘zondaar’ wijst op het tegendeel, namelijk de volstrekte egoïst, degene die nooit iets geeft en alles voor zichzelf houdt. Hij staat aan de uiterste linkerzijde van figuur 2.1, voorbij het commerciële bedrijfsleven, dat zich – hoe fanatiek de jacht op winst ook is – nog altijd voegt naar de regels van een rechtsorde. Dat zou ik willen omschrijven als het criminele domein.⁴⁵

44 Zie paragraaf 1.5.

45 Zie voor een eerdere versie van deze ordening Van den Brink et al. (2015: 32-37).

Tabel 2.1 Dimensies van wederkerigheid (rijen) naar soort uitwisseling (kolommen)

	Familiaal	Sociaal	Politiek	Economie	Filantropie
Substantie	Zorg & Aandacht	Hulp & Vrije tijd	Macht & Invloed	Waren & Kapitaal	Geld, Goederen & Vrije tijd
Bereik	Lokaal Lang	Regionaal Middellang	Nationaal Middellang	Globaal Kort	Globaal Middellang
Actoren	Partners & Kinderen	Naasten & Bekenden	Kiezers & Gekozenen	Kopers & Verkopers	Naasten & Onbekenden
Motief	Liefde & Compassie	Voor wat Hoort wat	Status & Dominantie	Voordeel & Winstbejag	Status & Compassie
Balans	Geven ++ Nemen 0	Geven + Nemen +	Geven + Nemen ++	Geven 0 Nemen ++	Geven ++ Nemen 0

Aannemende dat figuur 2.1 de plaats van filantropie te midden van andere soorten wederkerigheid typeert, zouden we het hybride karakter ervan als volgt kunnen uitwerken. Wat betreft de *substantie* van het geven staat de filantropie het dichtst bij economisch handelen. Mensen geven immers vooral een geldbedrag, ook al kan dat meerdere vormen aannemen (donatie, nalatenschap, meedoen aan een loterij, enzovoorts). Deze verwantschap met het economische domein geldt eveneens waar het om de *actoren* en hun onderlinge relaties gaat. In beginsel zijn de gever en de ontvanger niet met elkaar bekend, al zou het kunnen dat dit aspect de laatste jaren enige verandering laat zien. Wellicht gaat de verwantschap tussen de gevers enerzijds en het goede doel of de groep van ontvangers anderzijds een meer prominente rol spelen. De zaak ziet er echter heel anders uit wanneer we de vraag naar het *motief* stellen of nagaan hoe de balans tussen geven en nemen uitpakt. Qua motief staat het filantropisch handelen namelijk dicht bij de familiale sfeer: mensen worden vooral door compassie, naastenliefde of zorg gemotiveerd en motieven als gelijke ruil, laat staan het najagen van winst of voordeel, spelen nauwelijks een rol. Met andere woorden: qua *balans* gaat de aandacht – net als in de familiale sfeer – sterk uit naar het geven en op eventuele vormen van terugkrijgen wordt niet gelet. Met betrekking tot de vraag op welk schaalniveau of op welke termijn het proces van geven en nemen zich voltrekt, laat de eigen aard van het filantropisch handelen zich niet eenduidig vaststellen. Hoewel veel vormen van filantropie van oudsher een nationale horizon kennen, krijgen we de indruk dat het *bereik* langzaam maar zeker ruimer wordt. In elk geval zijn veel filantropische instellingen nu op wereldschaal actief, terwijl ze vroeger vaak lokaal of regionaal van aard waren. Met betrekking tot de termijn doet zich veeleer het omgekeerde voor. In vroeger dagen was het geven aan een goed doel op de eeuwigheid gericht, terwijl de aandacht vandaag de dag naar de middellange termijn uitgaat. Om een en ander beter te begrijpen, moeten we nu eerst de actuele situatie van Nederland in kaart brengen.

3 SITUATIE IN NEDERLAND

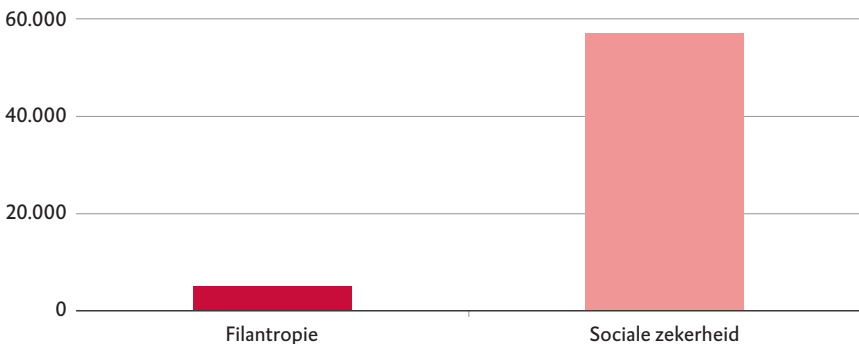
Na deze theoretische beschouwingen moeten we de vraag stellen hoe het in Nederland met vormen van wederkerigheid staat. We concentreren ons op drie soorten van activiteit die gerelateerd zijn aan de kerken respectievelijk vermogensfondsen en fondsenwervende instellingen. Deze laatste vallen grotendeels onder het Centraal Bureau Fondsenwerving (CBF), dat als toezichthouder fungeert. Inhoudelijk bezien houden we ons met de volgende vragen bezig: Wat zijn de zaken die men tegenwoordig geeft (paragraaf 3.1)? Welke personen of groepen nemen als gevers deel aan dit proces (paragraaf 3.2)? Welke waarden of motieven om te geven spelen er mee (paragraaf 3.3)? Voor wie of wat zijn de giften bedoeld (paragraaf 3.4)? Hoe is het proces van geven en ontvangen georganiseerd (paragraaf 3.5)? Nu zijn dergelijke vragen niet te beantwoorden als het aan betrouwbare gegevens ontbreekt. Ik heb me daarom in een paar recente onderzoeken verdiept, in de hoop zo de huidige situatie te kunnen schetsen. Dat neemt echter niet weg dat meer gedetailleerde inzichten een nader onderzoek vergen.

3.1 WAT WORDT ER GEGEVEN?

Het is – juist door de enorme veelvormigheid die het proces van geven en ontvangen kenmerkt – nauwelijks mogelijk om vast te stellen wat men in het huidige Nederland aan elkaar geeft. Een tijd terug heeft Aafke Komter een moedige poging gedaan om de vele vormen van geven in hun samenhang te beschrijven en te waarderen, maar ook haar studies konden niet compleet zijn. Ik concentreer me dan ook op die ene vorm van schenken die bekend staat als filantropie: het geven door burgers en instellingen aan goede doelen van allerlei aard. Deze giften vallen in twee hoofdsoorten uiteen. De eerste soort is dat men zich als vrijwilliger voor goede doelen inzet. Zoals bekend, komt vrijwilligerswerk in Nederland veel voor. Verschillende studies concluderen dat gemiddeld 44 procent van de bevolking op dat gebied activiteiten ontplooit. Vergeleken met de rest van Europa scoort Nederland op dit gebied hoog.⁴⁶ Hoewel deze inzet van tijd vanuit filantropisch perspectief grote betekenis heeft, zullen we ons in dit hoofdstuk vooral bezighouden met de tweede soort, namelijk het overmaken van geld en het geven van goederen. Over de ontwikkeling van deze giften is inmiddels veel bekend, omdat men sinds 1995 elke twee jaar een onderzoek naar *Geven in Nederland* doet. Het laatste onderzoek zegt dat er in totaal 4,4 miljard euro naar goede doelen gaat. Wat is de betekenis van zo'n bedrag? Het is in absolute zin natuurlijk enorm veel geld, maar daar staat tegenover dat het maar een bescheiden deel van onze nationale rijkdom beslaat. Uitgedrukt als percentage van het binnenlands bruto product (bbp) bedragen de

totale giften niet meer dan 0,7 procent. Dat is beduidend lager dan in de Verenigde Staten (vs), waar het aandeel van de vrijwillige giften gemiddeld op 2 procent van het bbp ligt. De verklaring luidt dat de zorg voor bejaarden, armen, zieken, werklozen en arbeidsongeschikten bij ons is georganiseerd via de verzorgingsstaat, terwijl het in de vs vaker een particuliere aangelegenheid is.⁴⁷ Eigenlijk zouden we de daarmee gemoeide bedragen bij onze beschouwing moeten betrekken omdat het geld voor uitkeringen van allerlei aard in hoofdzaak door Nederlandse burgers en bedrijven wordt opgebracht. Toch kan men het niet beschouwen als een vorm van filantropie omdat er geen vrijwilligheid is.

Figuur 3.1 Uitgaven (x miljoen euro) aan goede doelen (donker) en sociale zekerheid (licht) in 2014

Bron: Bekkers et al. (2015: 12), alsmede CBS Statline d.d. 24-2-2016.

Sociale zekerheid omvat de bedragen voor werkloosheidsuitkeringen, AOW, arbeidsongeschiktheid en kinderbijslag.

Burgers en bedrijven moeten belasting betalen en het is de staat die (al dan niet bijgestuurd door politieke voorkeuren) de aldus ontvangen bedragen aan sociale noden besteedt. Over deze gedwongen en indirecte vorm van wederkerigheid mag niet te licht worden gedacht. Ze is weliswaar relatief onzichtbaar en abstract maar vormt een stevig fundament voor maatschappelijke stabiliteit.⁴⁸ Niettemin blijven filantropie en sociale voorzieningen een andere zaak. Hun verschillen zijn niet alleen kwalitatief maar ook kwantitatief van belang, zoals figuur 3.1 overduidelijk toont. Het niet onaanzienlijke bedrag van de filantropie valt in het niet bij de uitgaven die we jaarlijks voor sociale zekerheid doen. Los van de vraag hoe men het totale bedrag voor goede doelen kwalificeert, is van belang dat het vrijwel niet fluctueert. Terugkijkend op de afgelopen twintig jaar stellen Bekkers et al. (2015) vast dat het aandeel van de filantropie tussen 1995 en 2003 lichtelijk steeg om daarna

⁴⁷ Bekkers et al. (2015: 11).

⁴⁸ Vergelijk Rosanvallon (2011).

wat te dalen, waardoor het inmiddels uitkomt op 0,7 procent van het bbp. Al met al blijkt de omvang van de totale gift voor goede doelen opvallend stabiel.⁴⁹

3.2 WIE ZIJN DE GEVERS?

Wat weten we van degenen die deze bedragen opbrengen? In hun overzicht van *Geven in Nederland* schrijven de auteurs dat we al twee decennia een actieve participatiesamenleving kennen, want “een grote meerderheid van de huishoudens en de bedrijven in Nederland draagt bij aan goede doelenorganisaties en twee op de vijf Nederlanders doen vrijwilligerswerk”.⁵⁰ Daaruit volgt niet dat geven op een gelijke wijze over de bevolking is verdeeld. Integendeel: bepaalde groepen springen in het oog omdat ze relatief veel geven terwijl andere dat juist minder doen. Factoren die het geefgedrag in positieve zin beïnvloeden, zijn leeftijd, opleidingsniveau, inkomens- of vermogenspositie en geloofsrichting.⁵¹ Het effect van de laatste factor laat zich aflezen aan het gemiddelde bedrag dat men betaalt. Het verslag over 2014 leert dat gereformeerden 657 euro, hervormden 427 euro, katholieken 208 euro en onkerkelijken 107 euro per jaar gaven. Het geven is ook scheef verdeeld in de zin dat een meerderheid van de bevolking doorgaans kleine bedragen doneert terwijl een minderheid het grootste deel van alle giften voor haar rekening neemt.⁵² De conclusie: “Het is een kleine kern van betrokken burgers die veelvuldig lid is van maatschappelijke organisaties die het grootste gedeelte van de giften aan goede doelen opbrengt en het merendeel van de vrijwilligersuren voor haar rekening neemt. In Nederland zijn – net als in Canada overigens – actieve kerkleden sterk oververtegenwoordigd in deze kern van maatschappelijk betrokken landgenoten.”⁵³ Deze prominente rol van gelovigen komt ook naar voren in een ander onderzoek dat zich vooral op grote gevers richtte. Binnen die groep maakten de gelovigen ruim 40 procent uit, terwijl ruim 80 procent ouder dan 50 jaar was. En ook hier zag men een sterke maatschappelijke betrokkenheid, blijkend uit het feit dat 73 procent van de respondenten in het onderzoekjaar vrijwilligerswerk had gedaan. Behalve geloof blijkt opleiding positief uit te werken. Over het algemeen zijn hoogopgeleide Nederlanders vrijgeviger dan mensen met een bescheiden opleiding en bij de ‘grote gevers’ bleek zelfs 87 procent hoogopgeleid.⁵⁴

Dat het inkomen en/of vermogen eveneens van invloed is, ligt voor de hand. Mensen met een smalle beurs zijn minder goed in staat om iets af te staan aan anderen. Toch mogen we ons deze samenhang niet al te simpel voorstellen. Er bestaat geen

49 Bekkers et al. (2015: 15).

50 Bekkers et al. (2015: 5); Bakker et al. (2016: 294-297).

51 Bekkers et al. (2015: 19).

52 Bekkers (2007: 190-192).

53 Bekkers (2007: 192).

54 Filantropie (2015): 5; Bekkers (2007: 195); ABN AMRO (2014: 18).

automatisme in de zin dat mensen meer aan goede doelen schenken naarmate hun eigen inkomen of vermogen hoger wordt. Het onderzoek naar ‘grote gevers’ liet bijvoorbeeld zien dat deze groep niet alleen miljonairs omvat. Een groot deel van hen (60 procent) bezat een vermogen van minder dan een miljoen en voor bijna de helft van deze gevers gold dat hun inkomen lager was dan 100.000 euro per jaar. In feite zijn motieven belangrijker dan de hoogte van het inkomen. Wel wordt duidelijk dat veel van deze gevers een ondernemende houding aannemen. De meeste van hen hadden zelf een bedrijf, een stichting of een ander initiatief opgezet.⁵⁵ Wellicht komt die houding in bepaalde families vaker voor, zoals wordt gesuggereerd door de woorden van een respondent: “Filantropie zit bij ons in de familie. We werden vroeger al meegenomen naar evenementen die hiermee te maken hadden. Het hoorde er gewoon bij. Mijn kleinkinderen weten dit nu ook, ik geef het hen mee.”⁵⁶ Wat eveneens telt, zijn de fiscale voorzieningen die Nederland op dit gebied kent. Zij bepalen niet zozeer de omvang als wel de vorm van het bedrag dat men aan goede doelen schenkt. Zo hebben sommigen een voorkeur voor periodieke schenkingen, onder meer omdat de fiscus die aantrekkelijk maakt.⁵⁷

Overigens komt men tot vergelijkbare bevindingen als men zich juist wel op het doen en laten van zeer vermogende burgers richt. Dat blijkt uit een studie door de Universiteit van Maastricht van twee jaar terug. Aanleiding was het gegeven dat de ABN AMRO-bank overging tot het oprichten van een afdeling filantropisch advies. Er deden 741 vermogende klanten van de bank mee, waarbij als criterium gold dat ze over een vrij besteedbaar vermogen van 1 miljoen euro of meer moesten beschikken. De gemiddelde omvang van hun vermogen bleek 4,7 miljoen euro te zijn. Het was hen niet komen aanwaaien: ze hadden dit vermogen in de meeste gevallen (66 procent) door hard te werken zelf verdiend. Vrijwel iedereen in deze groep (92 procent) was op een of andere manier filantropisch actief. Nu is dat niet verbazend omdat daarop was geselecteerd. De door hen geschonken bedragen vormden gemiddeld 0,3 procent van hun totale vermogen, een aandeel dat vrijwel gelijk is aan het percentage dat *Geven in Nederland* vermeldt. Maar omdat deze groep gevers rijker is dan de doorsnee Nederlander, komt de omvang van het betreffende bedrag veel hoger uit. Gemiddeld schonken deze vermogende particulieren 155.000 euro op jaarbasis, waarmee ze in absolute termen de meest vrije burgers zijn. Bij hen speelt inderdaad een rol dat ze graag gebruik maken van de in Nederland bestaande mogelijkheden tot belastingaftrek. Het zet velen ertoe

55 Filantropie (2015: 5).

56 Filantropie (2015: 5); zie ook ABN AMRO (2014: 1).

57 Filantropie (2015: 17). Periodieke schenkingen waarbij de donateur zich voor minimaal vijf jaar aan een bepaalde donatie committeert, zijn fiscaal aftrekbaar. Toch is de groep van burgers die dat doet, niet erg groot. Het onderzoek naar *Geven in Nederland* uit 2011 leert dat de giftenaftrek (periodiek of anderszins) door slechts 11 procent van alle ondervraagden werd benut.

aan een eigen stichting op te richten. Dat komt het meest voor onder particulieren die 26 miljoen euro of meer hebben.⁵⁸ Welk doel heeft men met een eigen stichting voor ogen? De vaakst genoemde thema's zijn: armoedebestrijding in het buitenland (42 procent), gezondheidszorg (34 procent), kunst en cultuur in Nederland (26 procent), onderwijs en wetenschap (26 procent) en natuurbescherming (13 procent). Daaruit blijkt dat hun belangstelling meer dan gemiddeld naar doelen als kunst en cultuur evenals naar onderwijs en wetenschap gaat. Men noemt verschillende redenen om een eigen stichting te vormen, maar de belangrijkste is dat men zo een grotere keuzevrijheid heeft en meer invloed kan uitoefenen. De behoefte aan persoonlijke betrokkenheid speelt eveneens mee.⁵⁹

Hoe relevant deze bevindingen ook zijn, ze betreffen vooral individuele burgers. Maar dat zijn niet de enigen die men als gevers kan aanduiden. Van de 4,4 miljard euro die in 2014 geschonken werd, is ruim de helft niet afkomstig van personen maar van bedrijven, instellingen, stichtingen enzovoorts. Het rapport *Geven in Nederland* maakt onderscheid tussen de volgende categorieën van gevers: huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven en organisaties die zich bezig houden met kansspelen.⁶⁰ In figuur 3.2 is af te lezen hoe de relatieve bijdrage van deze donoren in 2014 was verdeeld. We zien dat huishoudens voor 45 procent van alle giften zorgen, terwijl bedrijven 31 procent, kansspelen 11 procent, nalatenschappen 6 procent en fondsen ook nog eens 6 procent voor hun rekening nemen. Voor elk van deze donoren geldt dat hun bijdrage ten opzichte van 1995 steeg. Maar terwijl de stijging bij huishoudens en fondsen bemoedigend is (groei met een factor 1,3 respectievelijk 1,8), is die bij de bedrijven (factor 2,2) en nalatenschappen (factor 3,1) pas echt spectaculair.⁶¹ Daar komt bij dat bedrijven en mensen die hun nalatenschap schenken, in het land van de filantropen relatief nieuwe spelers zijn. Nederlandse bedrijven stelden zich lange tijd neutraal (om niet te zeggen: afhoudend) op als het liefdadig handelen betrof. In elk geval brengt hun nieuwe engagement op dit gebied een paar intrigerende vragen met zich mee, waarop we straks nog zullen terug komen. Dat zelfde geldt voor de nalatenschappen, die de afgelopen twintig jaar snel populair werden.

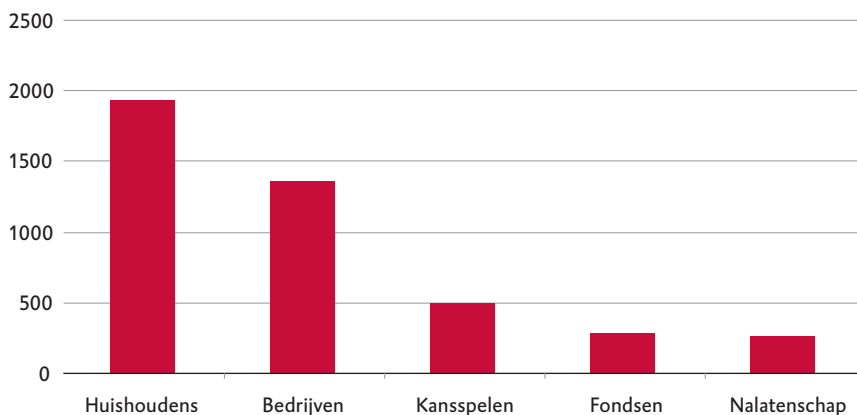
58 ABN AMRO (2014: 1-4, 10, 18-22).

59 ABN AMRO (2014: 22-23).

60 Ofschoon de auteurs van *Geven in Nederland* schrijven dat ze dubbelstellingen wilden vermijden (Bekkers et al. 2015: 12), kunnen we dit probleem niet volledig uitsluiten. Denk aan het geval waarbij een fonds of stichting als doorgeeftuik voor geld uit (vermogende) huishoudens fungeert.

61 Bekkers et al. (2015: 16).

Figuur 3.2 Bedragen (x miljoen euro) voor goede doelen die aan diverse bronnen worden ontleend

Bron: Bekkers et al. (2015: 12).

3.3 WAAROM GEVEN ZE?

Onze derde vraag luidt: Welke motieven spelen mee bij het geven? Waarom zouden mensen zich voor goede doelen inzetten? In het onderzoek van Bekkers et al. (2015) konden respondenten aangeven welke activiteit op hun ondersteuning mag rekenen. Men onderscheidde de volgende doelen: 1) kerk en levensbeschouwing; 2) internationale hulp; 3) sport en recreatie; 4) maatschappelijke en sociale doelen; 5) gezondheid; 6) natuurbehoud, milieu en dierenbescherming; 7) onderwijs en onderzoek; 8) cultuur en 9) overige doelen. Hoewel deze categorisering vanuit een praktisch oogpunt begrijpelijk is, heeft ze als nadeel dat ze weinig over onderliggende motieven zegt. Toch is het niet aannemelijk dat de keuze om te geven aan een bepaald doel helemaal los van dergelijke motieven staat. Wie bijvoorbeeld een fors bedrag voor natuurbehoud neertelt, zal op een of andere manier iets met natuur hebben. Datzelfde geldt evengoed voor mensen die geld aan een sociaal doel geven of mensen die kiezen voor het ondersteunen van een kerkelijke instelling. Met andere woorden: deze mensen koesteren vermoedelijk bepaalde waarden of idealen die maken dat ze geld aan bepaalde doelen geven.

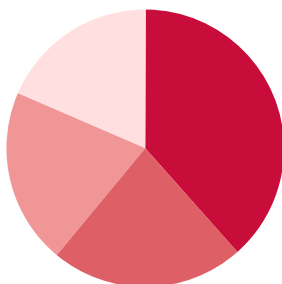
Uit eerder onderzoek naar de betekenis van idealen in Nederland weten we dat veel Nederlanders inderdaad een specifieke set van waarden aanhangen. Mede daarom hebben we in *De Lage Landen en hogere* een onderscheid gemaakt tussen idealen van sacrale, sociale, vitale en overige aard.⁶² Als we deze groepen koppelen aan de negen categorieën die *Geven in Nederland* onderscheidt, kunnen we misschien iets

meer zeggen over de verschillende motieven die bij hedendaagse filantropen meespelen. Het resultaat van die exercitie is dat sociale waarden een bedrag van 1679 miljoen euro genereren terwijl sacrale waarden 977 miljoen, vitale waarden 891 miljoen en overige waarden 810 miljoen euro vertegenwoordigen. Figuur 3.3 brengt de procentuele verdeling van deze motieven in beeld. We kunnen deze aandelen niet helemaal vergelijken met de uitkomsten van ons onderzoek naar idealen in Nederland omdat de groep 'overige' naar andere inhouden verwijst. Als het gaat om sacrale, sociale en vitale waarden is een vergelijking beter mogelijk. We zien dat de percentages op het vlak van geven verrassend dicht aanliggen tegen de percentages die we inzake idealen vaststelden. In beide gevallen scoren sociale waarden het hoogst (39 procent qua geld en 44 procent qua ideaal) terwijl overige waarden het laagst scoren (19 procent qua geld en 12 procent qua ideaal). Op de tweede en derde plaats staan sacrale waarden (22 procent qua geld maar 18 procent qua ideaal) en waarden van vitale aard (20 procent qua geld maar 16 procent qua ideaal). De discrepantie tussen deze laatste twee is goed te begrijpen uit het feit dat gelovigen relatief veel geld geven terwijl voor de ongelovigen (die vaak meer belangstelling voor het vitale aan de dag leggen) juist het omgekeerde geldt.

Bij dit alles moet wel worden bedacht dat het geld zowel van personen als van instellingen komt.⁶³ Het is niet gezegd dat deze twee soorten donoren op eenzelfde manier met waarden omspringen. We komen daar straks nog op terug, wanneer we kijken naar de vraag welke donoren relatief veel voor een bepaald doel over hebben. Van de andere kant kan het ook zijn dat instellingen juist rekening houden met waarden die belangrijk zijn voor (bepaalde sectoren van) de Nederlandse bevolking. Een duidelijk voorbeeld daarvan zijn bedrijven die als sponsor van sportactiviteiten optreden. Men zou kunnen aannemen dat deze organisaties hun ondersteuning vooral strategisch inzetten, dat ze het doen om hun eigen reputatie te verbeteren of omdat ze inhoudelijk iets met de betreffende sport van doen hebben. Maar dat valt reuze mee. De meeste bedrijven ontwikkelen geen bewust beleid.⁶⁴ Ze geven geld omdat ze het maatschappelijk belang van een bepaalde activiteit inzien. Dat verklaart wellicht waarom hun profiel sterk op het maatschappelijk gemiddelde lijkt (zie volgende paragraaf).

63 Zie noot 60 over mogelijke dubbeltellingen.
64 Bekkers et al. (2015: 19).

Figuur 3.3 Verdeling (procent) van motieven om te geven aan goede doelen in Nederland

■ sociale beweegredenen ■ sacrale beweegredenen ■ vitale beweegredenen ■ overige beweegredenen

Bron: Bekkers et al. (2015: 13).

Tegelijkertijd geldt voor heel wat grote gevers dat ze door bepaalde idealen zijn gemotiveerd. In elk geval is hun persoonlijke betrokkenheid vaak groter dan de ontvangende organisatie beseft. In het onderzoek *Filantropie in Nederland* wordt benadrukt dat haast alle grote gevers (93 procent) zich sterk betrokken voelen bij het doel waaraan ze geven. Ze willen niet passief toekijken wat er met hun geld gebeurt en spelen graag een actieve rol. Een van deze gevers zegt het volgende: “Ik kan dingen die voor organisaties handig zijn om gebruik van te maken. Ik kan helpen invloed uit te oefenen en contacten te leggen. Ik ben een beetje een bemoeial. Met alles. Dus ook met geven. De meeste organisaties vinden dat ook plezierig. Geen een heeft me nog gestopt, in ieder geval.”⁶⁵ Verder willen deze grote gevers graag dat ze geïnformeerd worden door de mensen die het werk uitvoeren en niet door iemand die alleen bestuurlijk op de hoogte is. “Ik ben van de inhoud”, aldus een van hen. “Bij alle instellingen die we steunen kennen we zowel de inhoudelijke mensen, als de directie en de fondsenwervers. Bij een orkest dat we steunen ken ik de directeur en de belangrijkste violist persoonlijk. En ik heb het kaartje van de mevrouw die alles voor me kan regelen.”⁶⁶

Hun betrokkenheid reikt dus verder dan het zakelijk aspect en neemt soms een emotionele vorm aan. Dit zijn de woorden van iemand die steun aan een bepaald museum geeft: “Naar aanleiding van een stuk in de krant heb ik me (...) gemeld. Ik werd er boos van dat de overheid bezuinigt op dingen die ik echt belangrijk vind. Cultuur verrijkt mijn leven heel erg en ook mijn blik op de wereld. Dat wil ik steunen.”⁶⁷ Deze uitspraken onderstrepen dat grotere gevers het steunen van een goed doel niet als een afstandelijke aangelegenheid zien. Daarin klinken hun eigen waar-

65 *Filantropie* (2015: 17).

66 *Filantropie* (2015: 10).

67 *Filantropie* (2015: 8).

den, persoonlijke geschiedenis of levenservaringen door. Tegelijkertijd slaan ze een bescheiden toon aan. Ze stellen het op prijs als de organisatie hen voor een gulle gift bedankt, maar ze gaan er niet om bedelen. Hun voornaamste reden om iets te doen blijft dat er goede doelen worden gediend. Wellicht komt deze mix het beste tot uiting in de woorden van een grote geveer die het volgende zegt: “Klant is koning. Ik ben geen koning, maar wil wel erkend worden. Ook al lijkt het soms verstopt, iedere donor heeft een motivatie. Zorg dat je weet welke dat is. Dat je weet wat je kunt doen om te zorgen dat de donor tevreden en gelukkig is...”⁶⁸

Spelen deze motieven ook mee bij de zeer rijke Nederlanders die deelnamen aan het onderzoek dat de ABN AMRO-bank deed? Het blijkt dat velen van hen aan een betere wereld willen bijdragen. Zij konden zich vinden in het idee van David Rockefeller, die filantropie ooit omschreef als het streven om een bijdrage te leveren aan een structureel betere samenleving. Maar het plezier om te geven aan mensen die het nodig hebben, speelt evengoed mee. Wat in elk geval minder voorkomt, zijn motieven van godsdienstige aard of de behoefte om een mooi imago te verwerven.⁶⁹ Een interessante suggestie in deze studie luidt dat de gangbare omschrijving van filantropie te zakelijk is. Men gaat te vaak voorbij aan de gedrevenheid, de overtuigingen, de vreugden én teleurstellingen van de filantropen die zich voor een sociaal doel inzetten. Over het algemeen leggen zij een sterke betrokkenheid aan de dag bij de door hen gesteunde projecten of initiatieven. Niet zelden vloeit het besluit om als filantroop aan het werk te gaan voort uit persoonlijke ervaringen. Bijvoorbeeld het feit dat men in eigen kring met een ernstige ziekte werd geconfronteerd of dat men de ellende elders ter wereld met eigen ogen heeft aanschouwd. Die betrokkenheid blijft ook bestaan wanneer het project al loopt. Vooral de meer ondernemende filantropen gaan graag naar ‘hun’ project toe om ter plekke vast te stellen welke vorderingen er worden geboekt.⁷⁰ Dit betekent niet dat men zich er volledig mee identificeert. Ze vinden dat het door hen ondersteunde project, bedrijf of gemeenschap vroeg of laat op eigen benen moet kunnen staan. Ze zien hun gift bij voorkeur als een investering waarvan het rendement niet aan hen maar aan anderen ten goede komt. Volgens de auteurs wordt deze link tussen filantropie en maatschappelijke investeringen de komende jaren nog belangrijker.⁷¹

3.4 WAAR GAAN DE GIFTEN NAAR TOE?

Over de vraag voor wie of wat de giften waren bedoeld is in het bovenstaande al iets gezegd. Daarom kijken we in deze paragraaf wat preciezer naar de ontwikkeling van de afgelopen decennia om na te gaan voor welke doelen die het meest

68 Filantropie (2015: 24).

69 ABN AMRO (2014: 4, 9, 21-22, 24).

70 ABN AMRO (2014: 4, 12, 29-33).

71 ABN AMRO (2014: 5, 31).

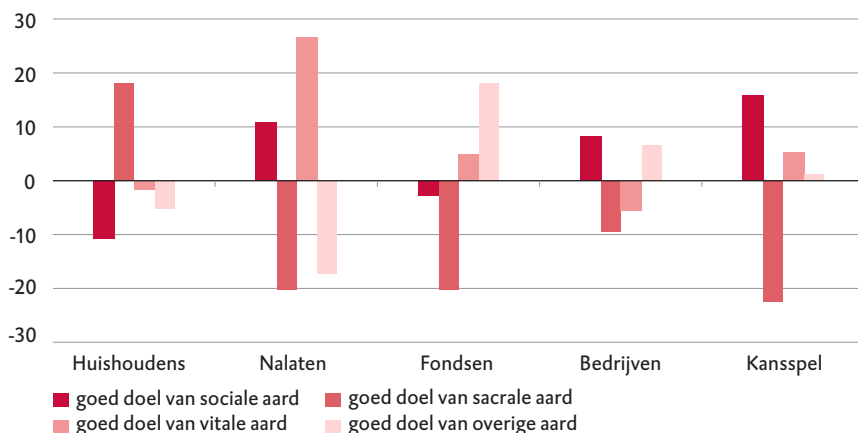
gunstig was. Om te beginnen is duidelijk dat het totale bedrag haast verdubbelde. Terwijl er in 1995 nog 2,3 miljard euro naar goede doelen ging is het bedrag in 2013 met 4,4 miljard bijna twee keer zo hoog. Het is alleen niet zo dat elk doel evenzeer van deze groei profiteert. Uitgaande van de in figuur 3.3 gebruikte indeling, zien we dat het geld voor vitale doelen (gezondheid, natuurbehoud, dierenbescherming en milieu) groeide met een factor 1,5. Giften gericht op sacrale waarden (kerk en levensbeschouwing) gingen met een factor 1,7 omhoog, terwijl giften op sociaal gebied (maatschappelijke doelen, recreatie en sport) met een factor 1,9 stegen. De meest opvallende groei deed zich evenwel bij andere bestedingen voor, zoals schenkingen op het gebied van cultuur, onderwijs en onderzoek. Zo groeide het totale bedrag voor cultuur met een factor 3,4 en dat voor onderwijs en onderzoek met een factor 3,6. De sterkste toename heeft betrekking op 'overige doelen', die helaas niet worden gespecificeerd. Daar is ongetwijfeld iets interessants gebeurd want het geschonken bedrag steeg van 46 miljoen euro in 1995 tot 321 miljoen in 2014 ofwel een toename van 698 procent.⁷²

Hoe moeten deze ontwikkelingen worden geduid? Eén antwoord op die vraag zou kunnen zijn dat donoren bij het kiezen van hun bestemming een duidelijke voorkeur aan de dag leggen. Hun geld gaat misschien naar sociale, sacrale, vitale én overige bestemmingen maar niet in dezelfde mate voor iedere groep. Figuur 3.4 maakt duidelijk dat er inderdaad een bepaalde voorkeur bestaat. De scores staan voor de mate waarin een bepaalde groep van donoren in positieve dan wel in negatieve zin van de gemiddelde waarde afwijkt. We zien duidelijke accentverschillen en wel in die zin dat elke groep van donoren een favoriete bestemming lijkt te hebben. Zo ligt het geld dat huishoudens geven aan bestemmingen van sociale, vitale of andere aard onder het gemiddelde, terwijl hun gift aan een sacrale bestemming fors boven het gemiddelde komt. Iets vergelijkbaars doet zich voor bij de nalatenschappen, zij het dat de favoriete bestemming van deze donoren vooral vitale waarden omvat. Dat komt vermoedelijk omdat organisaties die op het vlak van gezondheid werken, voor (familieleden van) patiënten een zinvolle bestemming vormen. De vermogensfondsen onderscheiden zich met uitgaven voor culturele instellingen. Het daaraan geschonken bedrag ligt duidelijk boven het gemiddelde, terwijl dat voor de andere bestemmingen niet of nauwelijks geldt. De favoriete bestemming voor organisaties die zich met de kansspelen bezighouden, zijn activiteiten op het gebied van sport, recreatie of sociale activiteit. Alleen bij de bedrijven zien we, zoals eerder gezegd, geen al te uitgesproken profiel. Hun uitgavenpatroon wijkt slechts weinig van het totale gemiddelde af.⁷³

72 Bekkers et al. (2015: 17).

73 Bekkers et al. (2015: 14).

Figuur 3.4 Afwijking (procentpunten) van de gemiddelde uitgaven aan goede doelen naar soort donor

Bron: Bekkers et al. (2015: 13).

Ofschoon we giften aan kerkelijke instellingen opvatten als ‘sacraal’, is het duidelijk dat ze indirect vaak een sociaal doel dienen. Met betrekking tot nalatenschappen geldt dat de cijfers slechts een beperkt beeld van de realiteit geven omdat belangrijke ontvangers (ziekenhuizen, musea en dergelijke) niet in de telling zijn meegenomen. Met de term fondsen zijn uitsluitend de vermogensfondsen bedoeld.

3.5 ORGANISATIE VAN HET GEVEN

En dan de laatste vraag die we kort moeten bespreken: Hoe is een en ander inmiddels georganiseerd? Ik zeg inmiddels omdat filantropie in Nederland een lange geschiedenis kent. Volgens Marco van Leeuwen zijn er weinig sectoren die zulke sterke historische wortels hebben.⁷⁴ Maar ook oude eerbiedwaardige instellingen dienen met hun tijd mee te gaan. Een belangrijk stap werd gezet toen in 1989 het Centraal Bureau Fondsenwerving werd opgezet. Het formuleerde onder andere een richtlijn voor de financiële jaarverslagen van fondsenwervende instellingen. Sinds 1996 verstrekt het een keurmerk aan filantropische instellingen, die daartoe aan specifieke voorwaarden inzake verslaglegging en verantwoording van hun kosten moeten voldoen. Met ingang van 2016 is het keurmerk vervangen door een erkenningsregeling. Inmiddels kwam ook de SFB (Samenwerkende Brancheorganisaties Filantropie) tot stand.⁷⁵ Een en ander wijst erop dat de sector een proces van professionalisering doormaakt. Helemaal spontaan is deze ontwikkeling niet omdat het publiek inmiddels met een kritisch oog naar openbare instellingen kijkt, óók wanneer die in dienst van goede doelen zeggen te staan. Het onderzoek *Geven in Nederland* herinnert eraan dat de donateur sinds enige tijd om een betere verant-

74 Van Leeuwen (2007: 11).

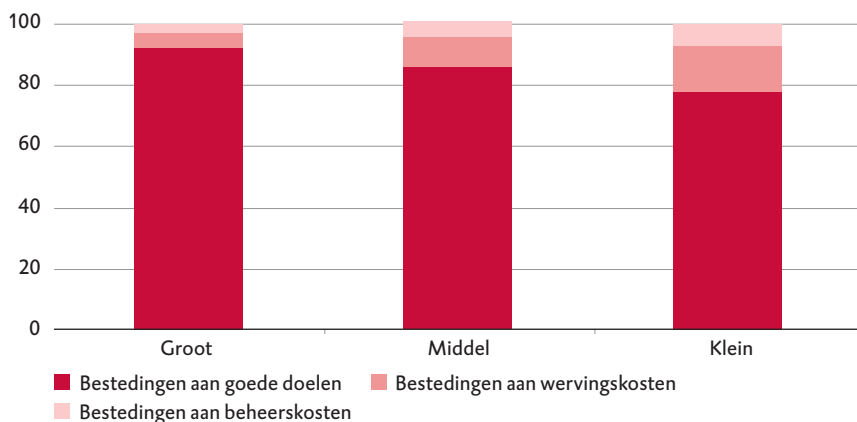
75 Van Leeuwen (2007: 21-22).

woording van de bestedingen vraagt. Hij wil weten of de geboden hulp wel effectief is en of er niet te veel geld naar beheerstaken gaat. Het publieke debat over te hoge salarissen voor topbestuurders bij banken of corporaties maar ook bij filantropische instellingen zelf heeft deze tendens alleen maar versterkt. En ook de overheid wil een beter zicht ontwikkelen op de zogenoemde ANBI's (Algemeen Nut Beogende Instellingen).⁷⁶

Als gevolg van dit alles werken personen en organisaties aan een grote mate van transparantie. Als voorbeeld daarvan neem ik een rapport dat onder de titel *Feiten & Cijfers Goede Doelen 2014* verscheen. Het is gebaseerd op een rondgang bij 86 grote en middelgrote instellingen die samen ruim twee derde van alle bestedingen aan goede doelen verwerken. Het rapport onderstreept dat men in deze sector zeer transparant opereert en een hoge graad van doelmatigheid bereikt. Dit blijkt onder meer uit figuur 3.5, over het besteden van geld door grote, middelgrote en kleine instellingen. De term 'klein' verwijst naar organisaties wier inkomen nog geen 5 miljoen euro omvat, de term 'groot' naar instellingen met een inkomen van meer dan 20 miljoen en 'middelgroot' naar de tussencategorie. Welnu, het blijkt dat elk van deze drie groepen een wonder van doelmatigheid is. Bij kleine instellingen wordt 78 procent van het geld aan de beoogde doelen besteed terwijl de rest aan beheerskosten en wervingskosten opgaat (7 respectievelijk 15 procent). Bij middelgrote organisaties pakt de verdeling gunstiger uit omdat hun doelbesteding 86 procent, hun wervingskosten 10 procent en beheerskosten 5 procent van het totale budget omvatten. En het meest efficiënt lijken grote organisaties te zijn: hun kosten voor beheer en werving zouden slechts 3 respectievelijk 5 procent bedragen, terwijl het overgrote deel van het geld (92 procent) aan de eigenlijke doelen opgaat.⁷⁷ Deze cijfers zijn dermate fraai dat ze wellicht aanleiding voor enige achterdocht zijn. Stellen de instellingen hun zaken niet al te mooi voor? Maar zelfs als dat het geval zou zijn, dan nog bewijst het dat de leiding van de organisaties de roep om efficiënt en transparant te werken volkomen ernstig neemt.

76 Bekkers et al. (2015: 5).

77 Feiten & cijfers (2014: 12-13).

Figuur 3.5 Aandeel (procent) van diverse kosten naar organisatiegrootte

Bron: VFI (2015: 12).

Kleine organisaties hebben een budget van 5 miljoen euro of minder, grote organisaties hebben een budget van 20 miljoen of meer, middelgrote organisatie hebben een budget tussen 5 en 20 miljoen euro.

Terwijl het zeker nodig is om de bestedingen op de juiste wijze te verantwoorden, is daarmee nog niet alles over een eigentijdse organisatie van de filantropie gezegd. Met name bij de grotere gevers leven gedachten en wensen die in onvoldoende mate worden benut. Ik noem enkele in het oog springende zaken, die aan het eerder genoemde onderzoek naar grote gevers zijn ontleend. Ten eerste valt op dat de voorkeur van deze donoren niet automatisch naar een grootschalige organisatie uitgaat. Sommige gevers maakt het niets uit, maar als ze wél een voorkeur hebben blijkt dat ze liever samenwerken met middelgrote en kleine instellingen. Ze geloven dat deze organisaties meer idealisme tonen of dat er meer ruimte is voor persoonlijke betrokkenheid.⁷⁸ Het is niet voor niets dat een van hen zegt: “Bij kleinere organisaties heb ik meer het gevoel dat mijn gift er toe doet. Van grote doelen krijg ik het idee dat zij mij minder nodig hebben.”⁷⁹ Ten tweede blijkt dat de behoefte aan persoonlijk contact wordt onderschat. Die contacten worden door gevers zeer gewaardeerd, zeker door mensen wier gift 50.000 euro of meer bedraagt. Ze bouwen graag een vertrouwensband met de instelling op, willen het werk van de organisatie leren kennen en willen niet als een ‘nummer’ worden gezien. Voor bijna de helft van deze groep gevers werd het besluit om geld te schenken in hoge mate bepaald door een persoonlijke ontmoeting.⁸⁰ Anonimiteit stuit menigeen tegen de borst, zoals verwoord door een van de grote gevers: “Bij voorkeur wil ik met de

78 Filantropie (2015: 12, 17).

79 Filantropie (2015: 12).

80 Filantropie (2015: 9, 15).

directeur praten, maar ik snap dat dit lastig is. Organiseer voor mijn part dat het eens per jaar mogelijk is. Laat hem bijvoorbeeld een presentatie geven. Geef me het gevoel dat je me ziet.”⁸¹ Ten derde willen deze gevers kennismaken met de inhoud van het werk. Ze willen zelf kunnen zien dat hun steun nodig is, contact leggen met degenen die het werk daadwerkelijk doen en zo ervaren wat de mogelijke impact van hun gift is. Zoals een van de grotere gevers het zegt: “Ik heb de scholen bezocht die ik heb gefinancierd. Mijn advies aan anderen is: ga dit doen, het is zo’n bijzondere ervaring! De dankbaarheid die je ervaart is groot. Het heeft een enorme impact op mensen. Dit gun ik iedere gever.”⁸²

Dit alles onderstreept slechts dat de organisatie van goede doelen volop in beweging is. Er werd de afgelopen decennia al een belangrijke slag in de richting van meer professionaliteit, doelmatigheid en transparantie gemaakt, maar het einde van deze ontwikkeling is nog niet in zicht. Opmerkelijk is dat de meest vermogende gevers op dit punt de nodige scepsis aan de dag leggen. Het onderzoek voor ABN AMRO maakt duidelijk dat ze de gevestigde goede doelen niet op hun woord geloven. Eén van de redenen om projecten in eigen beheer te ontwikkelen is het vermoeden dat er bij fondsenwervende instellingen veel aan de strijkstok blijft hangen. In elk geval geven veel grote filantropen te kennen dat ze persoonlijk de vinger aan de pols willen houden als het gaat om de uitvoering van projecten of ondernemingen die zij steunen. Ze erkennen dat het starten van die initiatieven het nodige vertrouwen vergt. Maar dat moet wel steeds gepaard gaan met toezicht en controle, zeker bij projecten in Azië of Afrika, waar corruptie en vriendjespolitiek aan de orde van de dag zijn. Aan de transparantie stellen deze zeer vermogende respondenten dan ook hoge eisen, met name waar het om de beheersing van de salarissen voor directieleden gaat.⁸³

Al met al constateren we dat het geven van geld met het oog op maatschappelijke noden in Nederland hoog ontwikkeld is, zij het dat het overgrote deel ervan via de overheid verloopt. Kijkend naar de bedragen, zien we huishoudens en bedrijven als de voornaamste gevers voor goede doelen optreden. Met betrekking tot de motieven spelen zowel sociale als sacrale, vitale en andere motieven mee, zij het dat de eerstgenoemde het vaakst voorkomen. Qua ontvangers treedt er een zekere ‘specialisatie’ op, in die zin dat geld uit huishoudens relatief vaak naar sacrale doelen gaat, dat kansspelen vooral geld geven aan doelen van sociale aard terwijl het geld uit nalatenschappen eerder een vitale bestemming krijgt. Met betrekking tot de organisatie van wederkerigheid vallen twee zaken op: enerzijds streven de hedendaagse instellingen een hoge mate van transparantie na, anderzijds zijn

81 Filantropie (2015: 10).

82 Filantropie (2015: 13).

83 ABN AMRO (2014: 4-5, 24, 32-33).

vooral grotere gevers op een meer persoonlijke relatie met de door hen ondersteunde projecten uit.

4 EFFECTEN VAN MODERNISERING

Het zou overdreven zijn om te zeggen dat het proces van geven en nemen zoals we dat nu zien, op geen enkele wijze aan oudere vormen van liefdadigheid herinnert. Integendeel: bepaalde elementen die reeds door Mauss werden genoemd, spelen nog altijd een rol. Niettemin ontwikkelden zich de afgelopen decennia nieuwe elementen die maken dat de huidige filantropie nogal van de klassieke situatie verschilt. Dit hoofdstuk gaat een aantal belangrijke verschuivingen na. Deze staan niet op zichzelf maar vloeien voort uit de wijzigingen die Nederland de afgelopen halve eeuw in ruimere zin doormaakte. Dat is van belang vanwege de vraag wat een overheid op dit gebied zou moeten doen. Het maakt immers uit of men het spel van geven en nemen als een maakbare aangelegenheid beschouwt of in elk geval als een zaak waar overheidsbeleid een merkbare invloed op heeft. Dat is minder relevant indien we de moderne filantropie beschouwen als het product van een organisch proces, iets wat meer afhangt van brede maatschappelijke ontwikkelingen dan van overheidsbeleid. We bespreken de effecten van welvaarts groei (paragraaf 4.1), toenemende betrokkenheid (paragraaf 4.2), de differentiatie van goede doelen (paragraaf 4.3), secularisatie van de motieven (paragraaf 4.4) en het ontstaan van meer professionele werkwijzen (paragraaf 4.5).

4.1 WELVAART EN VERZORGINGSSTAAT

In hoeverre hebben zich veranderingen voorgedaan in de patronen van geven? Zolang het gaat om de ‘kleine geschenken’ die mensen bij verjaardagen en andere gelegenheden uitwisselen, valt het met die veranderingen wel mee. Ik verwijs naar de nauwgezette beschrijving door Aafke Komter en anderen. Ze laten zien dat de complicaties die het spel van geven en nemen vroeger begeleidden, nog altijd bij ons zijn. Denk aan zaken als het teruggeven van een cadeau dat ‘te klein’ of juist ‘te groot’ is, het feit dat zo’n cadeau een sterk persoonlijke betekenis heeft, de rol die het bij het tonen of verwerven van status vervult en dergelijke.⁸⁴ Op dat vlak is de antropologische blik nog steeds relevant. Maar op andere vlakken traden ingrijpende wijzigingen op.

Dat geldt onder meer voor de manier waarop de zorg voor armen, zieken en andere behoeftigen is georganiseerd. Die zorg berustte eeuwenlang op een vorm van lokale wederkerigheid en wel in die zin dat de welgestelde bewoners van een dorp of stad hun minder fortuinlijke medeburgers hulp en steun gaven. Die giften waren lange tijd een kwestie van particulier initiatief en de landelijke overheid had er nauwelijks bemoeienis mee. Bovendien ging het maar in beperkte mate om geld.

Begin twintigste eeuw was het uitdelen van soep, brood en andere giften in natura niet ongewoon.⁸⁵ Sindsdien deden zich echter drie belangrijke veranderingen voor. Ten eerste ging men de zorg voor armen en behoeftigen in toenemende mate als een taak voor de nationale overheid zien. Daardoor konden kerkelijke en particuliere instanties hun aandacht op andere noden richten. Ten tweede kwam er een stelsel van wettelijke regels tot stand. Daarmee was het ontvangen van een uitkering een recht en niet langer een gunst. Ten derde voltrok zich een proces van monetaarisering, waardoor het bieden en ontvangen van hulp steeds meer een kwestie van financiële overwegingen werd. De uitkomst van dit alles is onze verzorgingsstaat: een complex bouwwerk van zorgvoorzieningen dat voor een deel het product van bewust politiek handelen was en voor een ander deel de onbedoelde uitkomst van genoemde ontwikkelingen.⁸⁶ Hoe het ook zij: tegen het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw ging een fors deel van de nationale rijkdom naar sociale voorzieningen toe. Figuur 4.1 brengt dit in beeld. We zien dat de uitgaven per hoofd van de bevolking groeien tot begin jaren tachtig van de vorige eeuw. Daarna dalen ze naar een lager niveau, al zijn ze de laatste jaren (gevolg van de crisis?) weer wat toegenomen.

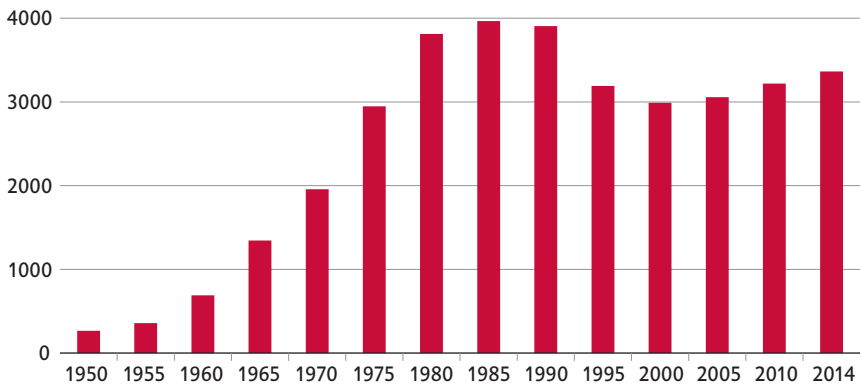
Ofschoon het bij deze uitgaven niet gaat om filantropie, zijn ze voor onze beschouwing van het grootste belang. Om te beginnen is er wel degelijk een cyclus van geven, ontvangen en teruggeven in het geding. Dat het hele proces op een bureaucratische manier wordt georganiseerd en dat men er bij voorkeur in juridisch-administratieve termen over spreekt, neemt niet weg dat het om een vorm van grootschalige wederkerigheid gaat.⁸⁷ Burgers en bedrijven staan jaarlijks een aanzienlijk bedrag aan de nationale overheid af (geven), deze voorziet behoeftige burgers van allerlei uitkeringen (ontvangen) en in ruil daarvoor zullen die burgers aan bepaalde verplichtingen moeten voldoen (teruggeven). Wellicht had men voor dit laatste aspect in de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat minder aandacht, maar sinds de jaren tachtig weet iedereen dat de bomen niet tot in de hemel groeien en dat giften zonder tegenprestatie niet goed te verdedigen zijn. Bijgevolg ontstaat er vanaf de jaren negentig opnieuw aandacht voor datgene wat de ontvanger aan de samenleving teruggeeft (inspanning om aan werk te komen, scholing volgen, doen van vrijwilligerswerk, enzovoorts). Het gaat nu even niet om de vraag of deze vorm van wederkerigheid effectief is (dat is ze vermoedelijk niet) en ook niet om de vraag of ze in plaats kan komen van de vrijwillige inzet die Nederland al geruime tijd kent (dat lijkt me evenmin het geval). *Mijn punt is vooral dat dit proces van geven en nemen ten diepste op een uitwisseling van maatschappelijke actoren berust en dat de staat met zijn voorzieningen daaraan dienstbaar zou moeten zijn.*

85 Kort (2007: 68, 73).

86 Van Leeuwen (2007: 18); zie ook Van den Brink (2012: 70-74).

87 Een uitvoerige onderbouwing van deze gedachte is te vinden in Rosanvallon (1981).

Figuur 4.1 Overheidsuitgaven (x miljoen) sociale voorzieningen per hoofd (euro's van 2014)

Bron: CBS Statline, d.d. 24-2-2016.

Het gaat om de totale bedragen uitgekeerd voor arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, AOW en Algemene Kinderbijslag Wet.

Het belang van dit uitgangspunt wordt niet altijd beseft. We vinden het inmiddels heel gewoon dat de overheid dankzij de fiscus elk jaar een grote hoeveelheid geld van bedrijven en burgers ontvangt (daarbij vergetend dat het veelal gaat om gedwongen afdrachten). En overheden vinden het inmiddels heel gewoon dat ze zelf bepalen hoe die gelden worden besteed (daarbij vergetend dat de burger wellicht andere prioriteiten heeft). Op beide punten lijkt een zekere modernisering van de relatie tussen overheid en burger wenselijk. In elk geval gedraagt de overheid zich in deze vaak regentesk (om niet te zeggen: quasifeodaal). Laten we niet vergeten dat de rijkdom die via de verzorgingsstaat wordt verdeeld, uiteindelijk door de samenleving wordt opgebracht. Dat de totale omvang van afdrachten de afgelopen halve eeuw sterk groeide, vloeit vooral uit een hoger welvaartspeil voort. Vergeleken met begin jaren vijftig steeg de huidige welvaart met een factor drie. Daarvan kan zeker een deel via uitkeringen worden besteed aan armlastige medeburgers. Maar het zijn in laatste instantie maatschappelijke actoren en niet de overheid die de hele cyclus van geven en ontvangen in stand houden.

4.2 BETROKKENHEID EN EGALITAIRE CULTUUR

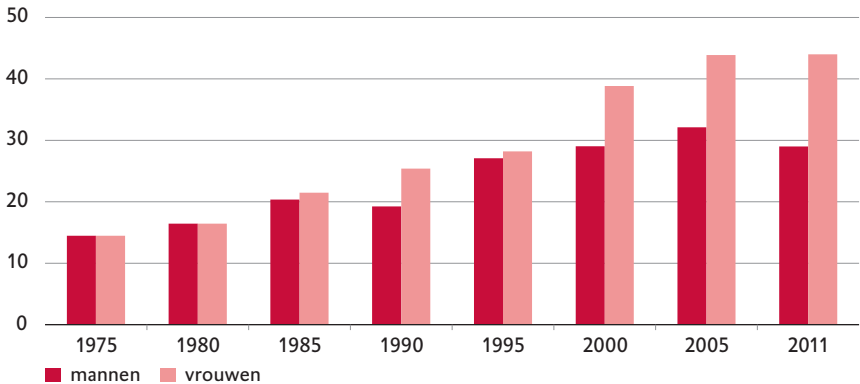
Toch gaat het niet alleen om een herverdeling van onze toegenomen welvaart via de staat. Het spel van geven en ontvangen heeft ook een informele kant, die buiten de nationale rekeningen blijft maar niettemin een grote betekenis voor het leven van gewone burgers heeft. Een belangrijk voorbeeld daarvan is de zorg die in familieverband aan kinderen, partners en andere verwanten gegeven wordt. Dat was van oudsher een vrouwenzaak. Het verrichten van huishoudelijk werk, het grootbrengen van kinderen, het ondersteunen van de kostwinner en het verzorgen van

bejaarde ouders of andere familieleden die behoeftig zijn, kwam lange tijd vooral op vrouwen neer. Verreweg de meeste samenlevingen vatten dat als een 'natuurlijke' aangelegenheid op. Men kan zich een andere taakverdeling tussen man en vrouw niet eens voorstellen.

Wat dat betreft, vertoont het Westen een afwijkende ontwikkeling, en wel in die zin dat we al geruime tijd een meer gelijke rol voor vrouwen nastreven. Dat streven begon in de negentiende eeuw, toen het vooral om gelijke rechten ging, en kreeg een enorme impuls vanaf de jaren zestig in de vorige eeuw. Door de introductie van betrouwbare anticonceptiva konden vrouwen zich massaal – en voor het eerst in de geschiedenis – van hun reproductieve taken losmaken. Zij konden voortaan zelf bepalen wat ze met hun leven wilden doen en welke bijdrage ze aan het proces van geven en nemen leverden. Ongetwijfeld hebben de voorvechters van deze emancipatie gedacht dat dit op een meer gelijke verdeling van zorgtaken zou uitlopen, maar de feiten wijzen anders uit. We zien dat de deelname van vrouwen aan het arbeidsproces de afgelopen decennia behoorlijk toenam, terwijl de aan het huishouden bestede tijd enigszins verminderde. Intussen ging de hoeveelheid tijd die mannen besteden aan huishoudelijk werk of kinderen, ook wat omhoog. Maar het is zeker niet zo dat de informele zorg op een gelijke wijze is verdeeld: het zijn nog altijd de vrouwen die het merendeel van de zorg voor kinderen, huishouden, partner en behoeftige verwanten voor hun rekening nemen zonder dat er een betaling tegenover staat.

Een andere belangrijke verschuiving is dat de agenda van zowel mannen als vrouwen de afgelopen decennia steeds drukker werd. Dat is onder meer af te lezen aan het percentage Nederlanders die met 'taakcombinatie' van doen hebben. Daarmee doelt men op mensen die per week ten minste twaalf uur aan betaald werk kwijt zijn én ten minste twaalf uur aan zorgtaken. Dat percentage steeg in Nederland van 14 procent in 1975 tot 38 procent in 2005. Figuur 4.2 laat zien dat deze toename voor vrouwen nog groter was dan voor mannen, en wel in die zin dan in 2005 krap een derde van de mannen het verrichten van betaald werk met een substantiële zorgtaak combineert terwijl dit voor bijna de helft van alle vrouwen geldt (44 procent). Deze ontwikkeling is vanuit filantropisch perspectief hoogst relevant omdat ze verstreckende gevolgen voor de beschikbaarheid van mensen heeft. Als Nederlanders het drukker krijgen doordat ze meer tijd, aandacht of energie aan familiale zorg kwijt zijn, blijft er vermoedelijk minder tijd over om te besteden aan vrijwilligerswerk en andere taken die zich buiten de familiekring afspelen. Dat kan ten koste gaan van hun maatschappelijke betrokkenheid terwijl de behoefte daaraan zeker niet daalt.

Figuur 4.2 Aandeel (procent) van de mannen en vrouwen die met taakcombinatie van doen hebben

Bron: Breedveld et al. (2006: 23) en Cloïn et al. (2013: 71).

Taakcombinatie verwijst naar mensen die minimaal twaalf uur per week betaald werk doen en ten minste twaalf uur per week met zorgtaken bezig zijn.

In feite zijn er verschillende aanwijzingen dat die betrokkenheid juist groter wordt. Sommigen vrezen dat het proces van modernisering tot meer egoïsme leidt en dat moderne burgers (anders dan vroeger) alleen maar aan zichzelf denken. Dat is evenwel een misvatting die zowel theoretisch als empirisch te weerleggen is. Op theoretisch vlak is van belang dat men in het moderne leven de principiële gelijkwaardigheid van alle burgers erkent. We beseffen dat er in een samenleving als de Nederlandse grote verschillen naar vermogen of inkomen zijn.⁸⁸ En het is eveneens evident dat er grote verschillen bestaan in status, invloed of macht. Doorslaggevend voor de moderne rechtsstaat is dat zulke verschillen niet bepalend mogen worden bij de bejegening van onze medemensen. Voor de wet zijn alle burgers gelijk en bij het onderlinge verkeer is respect voor de menselijke waardigheid van groot belang. Daarom wordt de moderne samenleving – behalve door de toegenomen welvaart – ook gekenmerkt door het streven naar maatschappelijke betrokkenheid.

Het feit dat Nederland duidelijk rijker werd of het feit dat sommige groepen een groter aandeel in die rijkdom bezitten, leidt niet automatisch tot een filantropische bloei. Die bloei veronderstelt dat men het schenken aan minder welvarende Nederlanders ook vanuit sociaal en moreel oogpunt als een waardevolle zaak beschouwt. Die waardering nam vermoedelijk toe doordat het egalitaire ethos vanaf de jaren zestig steeds sterker werd. Burgers die veel geld hebben, een hoge functie bekleden of grote invloed hebben, mogen zich vooral niet gedragen alsof ze een betere soort

vormen. En omgekeerd is er een brede consensus dat ook gewone mensen respect verdienen, juist wanneer hun positie een relatief kwetsbare is. Dit egalitaire ethos wordt in de uiteenlopende kringen gevoeld, het bestaat evengoed bij links als bij rechts, het komt onder gelovigen en ongelovigen voor en het speelt zowel in het openbare als in het privéleven zijn rol. Dit verklaart wellicht waarom bij rampen en noodsituaties 'iedereen' geeft. Men wil graag laten zien dat men zijn steentje bijdraagt en ongevoeligheid voor het lot van getroffen medemensen geldt als taboe. Bepaalde tekenen wijzen erop dat onze gevoeligheid in deze geleidelijk stijgt. Denk aan de groeiende aandacht voor slachtofferschap, aan klachten over discriminerend gedrag of aan de roep om erkenning van een eigen identiteit. Deze tendensen kunnen op meerdere wijzen worden geduid, afhankelijk van de politieke of morele visie die men verkiest. Een algemene tendens lijkt te zijn dat ruw en egoïstisch gedrag waarbij iemand op geen enkele wijze met zijn medemensen rekening houdt, in het huidige Nederland op weinig waardering mag rekenen. Zo bezien is het niet vreemd dat zorgen over asociaal gedrag al vele jaren bovenaan de klachtenlijst van burgers staan.

In dit kader moet eveneens aandacht voor de opmerkelijke rol van ondernemingen worden gevraagd. We zagen in de vorige paragraaf dat bijna een derde van alle filantropische giften uit het Nederlandse bedrijfsleven komt. Volgens onderzoekers begon deze ontwikkeling in de laatste decennia van de vorige eeuw. Ze is verrassend omdat filantropie onder werkgevers lange tijd een negatief imago had. Ze werd sinds de sociale kwestie eind negentiende eeuw in verband gebracht met paternalisme en willekeur. In elk geval waren de meer sociaal gerichte ondernemers van mening dat eventuele uitkeringen aan arbeiders bij werkloosheid of ziekte geen zaak van liefdadigheid maar van collectief vastgelegde rechten moesten zijn. Tijdens het grootste deel van de twintigste eeuw had 'bedrijfsfilantropie' dan ook geen goede naam. Niettemin tekende zich rond 1990 een verandering af, en wel in die zin dat het sociale gezicht van een onderneming belangrijker werd. Zoekend naar een verklaring voor dit fenomeen wijst Keetie Sluyterman op de rol van actiegroepen en NGO's. Zij wisten een aantal maatschappelijke kwesties aan de orde te stellen en bereikten (niet alleen door het uitvoeren van spectaculaire acties maar ook doordat ze toegang tot de media hadden) dat de publieke druk op bedrijven toenam. Steeds meer ondernemingen ervoeren wat Shell met de Brent Spar meemaakte: je kunt wel overtuigd zijn van je eigen gelijk maar je hebt een probleem als de samenleving daar anders tegen aankijkt.

Zo werd menig bedrijf zich door schade en schande bewust van zijn maatschappelijke omgeving. Dat is in het jaar 2000 door een rapport over *Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen* gecodificeerd. Daarin roept de Sociaal-Economische Raad (SER) het bedrijfsleven op om te erkennen dat elke organisatie een *license to operate* heeft: het is de samenleving die in laatste instantie het bestaansrecht van een onderneming bepaalt en daarom moet er altijd een zekere balans tussen onderne-

mer en andere belanghebbenden zijn.⁸⁹ In zijn meer recente rapport over sociale ondernemingen werkt de SER deze aanzet verder uit.⁹⁰ In feite zijn we getuige van een structurele wijziging. Dat bedrijven in het kapitalisme op de maximalisatie van hun eigen voordeel uit zijn, was al langer bekend en werd (zeker sinds de tachtiger jaren van de vorige eeuw) in beginsel door een groot deel van de bevolking aanvaard. Maar deze acceptatie staat haaks op de eerder genoemde tendens, namelijk dat de gevoeligheid voor slachtoffers groeit en dat het publiek ruw of egoïstisch gedrag door bepaalde groepen van de hand wijst. Waarom zou dat alleen gelden voor jongeren die doelloos rondhangen op straat? Zou het niet evengoed gelden voor ondernemingen die zich weinig aantrekken van mensenrechten of van het milieu? Met andere woorden: we willen dat de balans van geven en nemen ook voor ondernemingen geldt en hebben in toenemende mate moeite met een bedrijf dat (in de ogen van het publiek) vooral neemt en weinig geeft.

4.3 DIFFERENTIATIE VAN DOELN EN FONDSEN

Welke ontwikkelingen stellen we vast bij de personen, groepen of instellingen die de giften ontvangen? Over de voornaamste verandering is reeds iets gezegd, namelijk de grote groep van behoeftige burgers die zijn aangewezen op wat hen via de staat wordt geschonken door meer fortuinlijke medeburgers. Dat heeft het karakter van de wederkerigheid in de loop van de twintigste eeuw sterk bepaald. Sprekend over het lot van de filantropie in engere zin wijst Marco van Leeuwen erop dat haar werkterrein een enorme expansie laat zien maar dat het aandeel van de armenzorg de voorbije vijftig jaar sterk is gedaald. Terwijl die zorg eind negentiende eeuw 56 procent van alle filantropie omvatte, is dat vandaag nog maar 27 procent.⁹¹ Eenmaal 'bevrijd' van de zorg voor een groot aantal behoeftige medeburgers, kon de filantropie andere zaken voorop stellen. Dat leidde onder meer tot een toename van het aantal instellingen. Het bekende Fondsenboek geeft een indruk om welke cijfers het gaat. Hoewel het vermoedelijk niet compleet is, laat het een paar dingen zien. Ten eerste dat bepaalde fondsen die reeds in de zeventiende eeuw werden opgericht, tot op heden bestaan. Ten tweede dat de sterkste toename uit het recente verleden dateert (zie figuur 4.3). Verreweg de meeste fondsen zijn nog geen vijftig jaar oud.⁹² Een derde verandering is dat de verscheidenheid aan goede doelen enorm is gegroeid. We beschikken momenteel over een uiterst gevarieerd palet van stichtingen, fondsen, verenigingen, enzovoorts die elk op het dienen van een specifiek doel zijn gericht. Daartoe behoren organisaties die zich inzetten voor de genezing van een bepaalde ziekte (of in elk geval voor het doen van onderzoek naar die ziekte in de hoop dat er op termijn een effectieve behandeling komt). Het gaat

89 SER (2000: 31, 89).

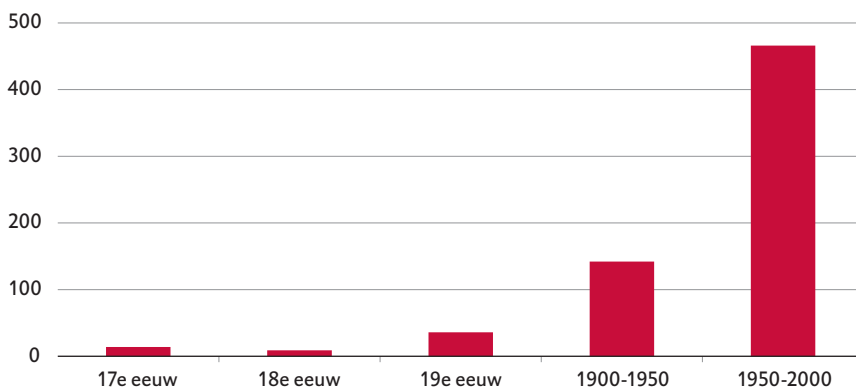
90 SER (2015: 111-114).

91 Van Leeuwen (2007: 17).

92 Van Leeuwen (2007: 15-16).

evengoed om een brede verzameling van activiteiten op het gebied van de sport dan wel activiteiten op cultureel en recreatief vlak. Hoewel de samenstelling van dit pakket in de loop der jaren enige variatie vertoont, springen bepaalde zwaartepunten in het oog. Van Leeuwen meldt dat het belang van sport en cultuur in de loop der jaren belangrijker werd en dat geldt eveneens voor goede doelen op het vlak van milieu en internationale samenwerking.⁹³

Figuur 4.3 Aantal fondsen in Nederland naar periode van oprichting

Bron: Kingma en Van Leeuwen (2007: 16).

Een vraag zou kunnen zijn waarop die toename berust. Wellicht gaat het om een proces dat de moderne samenleving ‘van nature’ vertoont. Modernisering blijkt wel vaker gepaard te gaan met differentiatie.⁹⁴ Men kan zich voorstellen dat de tendens tot specialisatie die bij de beroepsuitoefening goed merkbaar is, ook op het gebied van de filantropie effect sorteert. Per slot van rekening bewegen goede doelen zich op een soort markt en moeten ze hun deel van de beschikbare giften in de wacht slepen. Een scherp profiel waarbij men zich richt op een specifieke problematiek, zal in het algemeen behulpzaam zijn. Toch speelt er waarschijnlijk nog een andere ontwikkeling. We zagen al dat het element van de persoonlijke betrokkenheid sterker wordt. Moderne burgers willen best geld geven aan een goed doel, maar ze stellen hoge eisen in termen van nabijheid, herkenbaarheid of betrokkenheid. Ze willen zelf zien hoe het werk wordt gedaan, ze bezoeken het dorp waar ‘hun’ school of ziekenhuis staat, ze vragen wat de impact is van het project dat ze hebben gesteund en ze willen dat er – meer algemeen – een directe en menselijke relatie tussen gever en ontvanger ontstaat. Die behoefte vormt wellicht een reactie op de even massale als deprimerende stroom van nieuwsberichten die ons alle

93 Van Leeuwen (2007: 16-17).

94 Van den Brink (2012: 481-488).

dagen bereikt.⁹⁵ Er blijkt een onvoorstelbare hoeveelheid ellende in de wereld te zijn en ontmoediging ligt om de hoek – juist voor degene die graag iets aan die ellende wil doen. Het is niet vreemd dat deze persoon zich afwendt van de grote aantallen en anonieme projecten, om zich te wijden aan zaken die beter op de eigen *span of control* zijn afgestemd. Als dat zo is, hebben we inderdaad met een effect van modernisering van doen, maar dan wel met een dialectisch effect. Juist doordat het proces van globalisering zoveel grootschalige en anonieme soorten misère laat zien, gaat onze belangstelling sterk uit naar projecten die door hun plaatselijke en persoonlijke aard de belofte in zich dragen ‘tastbaar’ te zijn.⁹⁶

4.4 SECULARISATIE VAN DE MOTIEVEN?

Zijn er eveneens belangrijke veranderingen waar het de motieven betreft? Persoonlijk vermoed ik dat het proces van modernisering op dit punt minder invloedrijk is. Wie kennis neemt van de redenen waarom mensen vandaag aandacht, zorg, tijd en liefde besteden aan een goed doel, ontdekt dat die niet zo erg verschillen van de beweegredenen uit vroeger tijd. Niet dat er toen slechts één soort motief was. Ook vroeger hadden mensen meerdere redenen om te geven of goed te doen. Sinds de klassieke tijd is het meest gewaardeerde motief het tonen van naastenliefde of mededogen aan mensen die door het lot zijn getroffen. Dat speelt in de moderne samenleving nog altijd een belangrijke rol, zij het dat lang niet iedereen dergelijke woorden gebruikt. Opmerkelijk in ons onderzoek naar de betekenis van geestelijke beginselen was dat veel Nederlanders moeite hebben om toe te geven dat ze bepaalde idealen of waarden koesteren. Hun antwoord op de vraag waarom ze medemens helpen, is vaak uiterst pragmatisch van aard. Ze zeggen dan dingen als ‘het was nodig’ of ‘ik werd gevraagd’ en wijzen elk beroep op hogere idealen van de hand. Niettemin is duidelijk dat hogere waarden er in de praktijk zeker toe doen, al was het maar omdat diezelfde mensen erg boos kunnen worden zodra aan die waarden geen recht wordt gedaan.⁹⁷ Wat dat betreft lijken deugden als barmhartigheid, naastenliefde, empathie of compassie veel ruimer verbreid dan het gangbare taalgebruik suggereert.

Maar deze motieven zijn niet de enige. Er spelen ook meer aardse overwegingen mee. Sommige mensen besteden veel tijd aan een goed doel omdat het richting aan hun bevlogenheid geeft. Het zijn vaak ondernemende types die veel energie aan de dag leggen en niet rusten voordat ze hun doel hebben bereikt. Dat doel hoeft niet altijd uit rijkdom of macht te bestaan, het kan ook ideëel van aard zijn. In het verleden stonden dergelijke types vaak aan de wieg van een religieuze of morele beweging, vandaag zijn ze vaker op het verbeteren van de wereld uit. Wat deze

95 Van Lieshout (2016: 5-6)

96 Van den Brink (2016: 373-374).

97 Van Luijn (2012: 355-358, 388-393).

wereldverbeteraars met elkaar gemeen is dat persoonlijk charisma en het dienen van hogere doelen hand in hand gaan. Wellicht moeten de grote gevers van dit moment zoals George Soros of Bill Gates in deze categorie worden geplaatst.⁹⁸ Overigens zullen er evengoed mensen bestaan die zich vooral inlaten met goede doelen of filantropie omdat het voordelig voor henzelf uitpakt. Maar ook dat is niets nieuws. Antropologen laten ons zien dat het geven van grote geschenken een middel kan zijn om meer aanzien te verwerven, een hogere sociale status te krijgen en macht uit te oefenen. Er lijkt zelfs zoiets als een politiek van de vrijgevigheid te bestaan. Bij de Indianen van Noordwest Amerika was de *potlatch* ook een manier om de rivalen een toontje lager te laten zingen.⁹⁹ In het gebied rond de Middellandse Zee was het betonen van gastvrijheid aan vreemdelingen een manier om vijandigheid onder controle te brengen.¹⁰⁰ En van sommige cadeaus die men in het politieke leven ontvangt, blijkt op een zeker moment dat ze behalve een gift ook een vergif kunnen zijn.

Deze voorbeelden onderstrepen nog eens dat het geven van geschenken lang niet altijd zo mooi is als de buitenwacht meent. De meest realistische opvatting lijkt me te zijn dat vrijgevigheid altijd op gemengde motieven teruggaat. Er zit enerzijds een moreel te prijzen kant aan (empathie, mededogen, liefde, enzovoorts) maar anderzijds gaat het met minder fraaie gevoelens gepaard (zelfzucht, aanzien, macht, enzovoorts). Toch is dat geheel in lijn met de opmerkingen die ik aan het begin van dit essay heb gemaakt. Als het waar is dat wij mensen van nature aan twee tendensen bloot staan (competitie én coöperatie) is het niet vreemd dat het spel van geven en nemen op een combinatie van altruïsme en egoïsme teruggaat. Het zou opmerkelijk zijn als de moderne samenleving uitsluitend één van deze tendensen liet zien want onze natuurlijke vermogens ontwikkelen zich oneindig veel trager dan de sociale verbanden waarin dat vermogen tot handelen leidt.

Niettemin heeft de moderne samenleving op één vlak wel gevolgen voor onze motivatie om anderen te helpen. Het lijkt erop dat de dubbele motieven die zojuist werden genoemd, nu meer worden erkend dan in de voormoderne samenleving. Dat komt onder meer door de afgenomen invloed van het geloof (zie figuur 4.4). In vroeger tijd namen talloze gelovigen aan dat ze door het verrichten van goede werken een plaats in het hiernamaals konden verwerven. De precieze onderbouwing van dit geloof was een onderwerp van het theologische debat. Aan katholieke zijde was men van mening dat het verrichten van goede werken hier op aarde behulpzaam was, terwijl men dat aan protestantse zijde van de hand wees. Maar in het gewone leven maakte dat nauwelijks uit: veel gelovigen hoopten waarschijnlijk dat de eigen ziel door het helpen van anderen kon worden gered. Men sprak zelfs van

98 Lems (2007: 75-77, 90); Van Leeuwen (2007: 13).

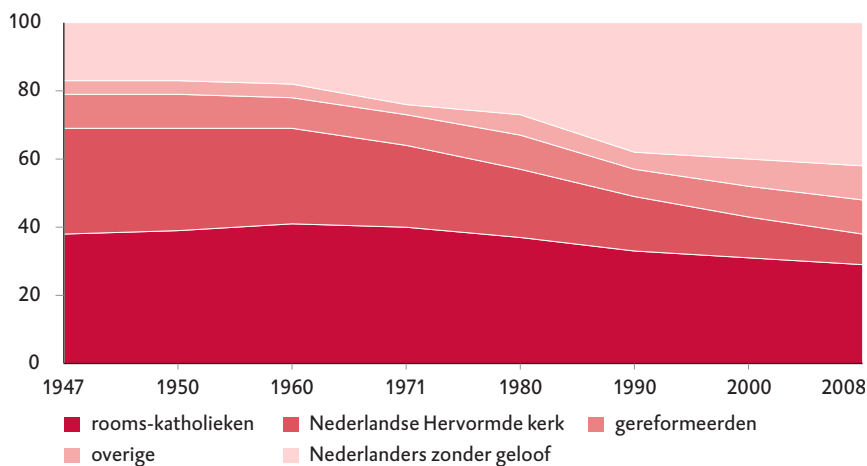
99 Mauss (1966: 35-38).

100 Komter (1997: 238-240).

‘hemelrente’ en gaf daarmee uiting aan het vertrouwen dat er een soort geestelijke administratie bestond op grond waarvan elke goede daad op aarde later in de hemel zou worden beloond. Overigens zijn christenen beslist niet de enigen die dit geloven, want onder moslims komt deze calculus evengoed voor terwijl het in Azië gangbare geloof in reïncarnatie er sterk op lijkt. Het punt is echter dat deze zienswijze in de loop van de twintigste eeuw sterk op de achtergrond is geraakt. Hoewel veel Nederlanders op een vage manier nog altijd geloven in een bestaan na de dood, komt dat bij de legitimatie van liefdadig handelen niet langer aan bod. Zelfs christenen halen het motief van de hemelrente niet langer aan. Ze zullen het doen van goede werken legitimeren vanuit verantwoordelijkheid of rentmeesterschap, maar de verwijzing naar een beloning in het hiernamaals zit er niet in.¹⁰¹ Dat moet vooral als een effect van secularisatie worden beschouwd.

Deze ontwikkeling betekent mijns inziens niet dat men het nastreven van morele of religieuze idealen volledig loslaat, maar wel dat die idealen op een kortere termijn worden gerealiseerd. Van oudsher strekte de cyclus van geven en nemen zich tot de eeuwigheid uit: wie in dit leven gaf, kreeg daar in het hiernamaals iets voor terug. In de negentiende eeuw gaat de voorkeur vaker uit naar een historisch perspectief: door zich nu in te zetten voor sociale veranderingen, krijgt men later een betere samenleving terug. In de tweede helft van de twintigste eeuw wordt de tijdshorizon nóg verder verkort: mensen die aan het verbeteren van de wereld werken, hopen dat dit nog tijdens hun leven tot zichtbare resultaten leidt. Zo bezien komt secularisatie niet neer op het loslaten maar juist op het realiseren van hogere idealen: het verwijst naar verwereldlijking in de meest letterlijke zin van het woord. De consequentie van deze verandering is dat men afscheid neemt van de oppositie tussen ideaal en realiteit. Het gaat er niet langer om het ideaal van heiligheid in stelling te brengen tegen een mens die van nature zonden begaat. We zijn van nature geneigd om zowel zondaar als heilige te zijn en de eigenlijke uitdaging is om ons bestaan zodanig in te richten dat het een wordt geremd terwijl het ander versterkt wordt. Het erkennen van deze ambivalentie is een verworvenheid van de moderne tijd. Dat blijkt wanneer men nagaat waarom zoveel Nederlanders bereid zijn vrijwilligerswerk te doen. Ze voeren daar steeds twee soorten motieven voor aan. Ze zien enerzijds dat iemand anders hulp nodig heeft; ze leven spontaan met zijn of haar verdriet mee en maken het een ander graag naar de zin. Anderzijds erkennen ze dat vrijwilligerswerk hen zelf voldoening geeft, dat ze er graag erkenning voor krijgen en dat het goed staat op hun cv. Met andere woorden: de zondaar en de heilige sluiten elkaar allerminst uit en moderne Nederlanders geven dat openhartig toe. Daarmee zijn de motieven om deel te nemen aan de cyclus van geven en nemen niet zozeer anders dan vroeger, maar we zijn inmiddels wel een stuk realistischer over het gemengde karakter ervan.

Figuur 4.4 Aandeel (procent) Nederlanders dat bij een kerkgenootschap aangesloten is (1947-2008)

Bronnen: CBS Statline d.d. 30-1-2017

4.5 PROFESSIONELE WERKWIJZEN

De conclusie van het voorgaande is dat de motieven voor filantropisch gedrag slechts in beperkte mate door modernisering worden bepaald. Dat geldt niet voor de laatste dimensie die we bespreken, namelijk de wijze waarop het proces van geven en nemen is georganiseerd. Het grootste verschil met de situatie van pakweg een eeuw geleden is dat filantropie tot een hoogst professionele aangelegenheid werd. Dat is aan meerdere punten af te lezen. Bijvoorbeeld aan de informatie die men over het besteden van de giften verstrekt. Dat is altijd een gevoelige kwestie geweest. Er werd van oudsher een onderscheid tussen eerlijke en oneerlijke armen gemaakt. Voor de eerste groep zette men zich graag in, maar tegen misbruik of misleiding door de ontvangers trad men streng op. Mede daarom ging men doorgaans gedetailleerd na of een gezin wel echt hulp nodig had en of die hulp op de juiste manier werd gebruikt.¹⁰² Ook vandaag de dag is betrouwbare informatie over eventuele goede doelen van het grootste belang. Mensen zijn alleen bereid om geld te geven als ze zeker weten dat het goed terecht komt. In feite laten de afgelopen decennia een dubbele beweging zien. Enerzijds trad er een zekere democratisering van het geven op, in die zin dat het niet alleen vermogende Nederlanders zijn die

102

Van den Brink (1996: 261-268). Overigens gebeurt dit bij mensen die van een voedselbank gebruik maken nog steeds (<http://voedselbankennederland.nl/kom-ik-in-aanmerking-voor-een-pakket>).

zich voor hun medemensen inzetten. Anderzijds werd het in een aantal opzichten belangrijker om betrouwbare informatie te verschaffen aan het publiek.¹⁰³

Een andere indicatie is dat veel instellingen in de loop van de twintigste eeuw op beroepskrachten overschakelden. Een voorbeeld is de Protestant Christelijke Reclasseringsvereniging (PCRV) die zich met het 'redden van gevangenen' bezighield. Gedurende vele jaren was dat reddend werk van vrijwilligers die hun inspiratie putten uit het geloof. Vanaf de Tweede Wereldoorlog nam de PCRV gaandeweg steeds meer professionals in dienst, waardoor de levensbeschouwelijke identiteit steeds minder relevant leek. In plaats daarvan ging de aandacht vooral uit naar deskundigheid en doelmatigheid. De gevolgen ervan werden nauwelijks beseft: men werd meegezogen in een draaikolk van wetenschappelijke, beroepsmatige en organisatorische neutraliteit. Het zwaartepunt van de organisatie verschoof. Kwam het aanvankelijk aan op de redding en bekering van gevangenen, eind jaren zeventig bleek men veeleer een afdeling van het ministerie van Justitie te zijn.¹⁰⁴ Het verhaal van deze instelling staat niet op zich. Tal van kleine verenigingen waar levensbeschouwelijk gemotiveerde vrijwilligers aanvankelijk alle werk deden, ontwikkelden zich in de tweede helft van de twintigste eeuw tot grootschalige, professionele en door de overheid aangestuurde (zo niet overgenomen) instellingen. Dat hoeft niet in strijd te zijn met een cyclus van geven en nemen, maar het is wel een cyclus die zich onder moderne condities voltrekt. Bovendien kan men zich de vraag stellen of een sterk verstatelijkt middenveld nog als een vorm van filantropie te beschouwen is.

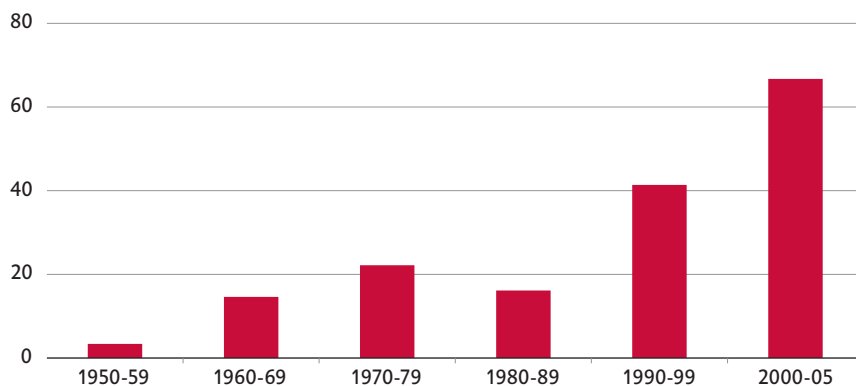
Over het geheel genomen heeft dat proces tot een goed georganiseerde en sterke sector geleid. Een belangrijk onderdeel daarvan was een hoge mate van transparantie. Dat proces begon al vrij vroeg, namelijk in 1925, toen het tot de oprichting van een Centraal Archief en Inlichtingenbureau inzake Maatschappelijk Hulpbetoon voor Nederland kwam. In 1989 ging dit orgaan over in het Centraal Bureau Fondsenwerving, een instantie die filantropische instellingen administratieve bijstand verleent. Daardoor vertoont de situatie in Nederland steeds meer gelijkenis met die in de VS, waar de sector filantropie een behoorlijke machtsfactor is. Dat vereist een hoge mate van transparantie en zelfregulatie, zeker als het om doelen, bestuur en bestedingen gaat. Dit alles zorgde ervoor dat de argwaan – die in het verleden

103 Van Leeuwen (2007: 19-20).

104 Barendrecht (2007: 92-109). Inmiddels is de ontwikkeling al weer een stuk verder, zoals blijkt uit de start van de Social Impact Bond. Het gaat om een samenwerking waarbij het ministerie van Veiligheid en Justitie, ABN AMRO, het Oranje Fonds en andere partijen proberen om de kans op recidive én de aanspraak op uitkeringen bij oud-gedeteneerden te verminderen (zie <http://www.societyimpact.nl/dennis-van-breemen-over-sib-werk-na-detentie-gewoon-afrekenen-op-resultaat>).

bestond tussen de nationale overheid en particuliere instellingen – inmiddels in een zeker vertrouwen is veranderd.¹⁰⁵

Figuur 4.5 Gemiddelde jaaropbrengst (x miljoen) van nationale acties in Nederland per decennium

Bron: Kingma en Van Leeuwen et al. (2007: 162-164).

Opbrengsten zijn uitgedrukt in euro's van 2005.

Een laatste aspect is de professionele manier waarop men gelden voor goede doelen verzamelt. De afgelopen halve eeuw hebben de massamedia, zoals radio en met name televisie, daar een voornamelijk rol bij gespeeld. In 1951 werd voor het eerst een nationale actie gehouden, waarbij men 8,1 miljoen euro voor de kankerbestrijding bij elkaar bracht. Het betekende niet alleen in technisch opzicht een breuk met het verleden maar ook vanuit een mentaal oogpunt. Men ontdekte dat het openbare geven (in plaats van het anonieme geven dat voorheen de toon zette) een mobiliserende werking had. “Het concept van burgers die ten overstaan van de natie hun giften aanbieden vormt vandaag de dag nog steeds de basis van nationale acties,” aldus Pamela Wiepking, die de ontwikkeling van dit soort acties heeft bestudeerd. Deze eerste actie werd in de daarop volgende jaren nog enkele malen herhaald. Dat gebeurde onder meer bij de Watersnoodramp in 1953, toen men 17,1 miljoen euro bijeen bracht. Vanaf de jaren zestig hield men om de paar jaar een nationale actie waarbij ook een voornamelijk rol weggelegd was voor bekende Nederlanders. De aanleidingen liepen sterk uiteen en varieerden van natuurrampen, hongersnoden of oorlogsgeweld elders ter wereld tot het ondersteunen van zieken of gehandicapten in eigen land. In de loop van de jaren slaagde men ook steeds beter in gecoördineerd optreden, bijvoorbeeld doordat een actie via de Samenwerkende Hulp Orga-

nisaties verliep. Toch hadden niet alle initiatieven eenzelfde succes. In bepaalde gevallen sloeg de actie enorm aan. Voorbeelden daarvan waren Geven voor Leven uit 1974 (goed voor 92,9 miljoen), Eén voor Afrika uit 1984 (goed voor 59,1 miljoen), Help Vluchtelingen Kosovo uit 1999 (goed voor 60,6 miljoen) of Hulp aan Azië naar aanleiding van de tsunami uit 2004 (goed voor 208,3 miljoen). In andere gevallen vielen de opbrengsten veel lager uit. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de actie die in 2013 voor Syrië gehouden werd. Wel nam het gemiddelde bedrag per jaar vrijwel elk decennium toe, zoals figuur 4.5 laat zien. Filantropisch bezien is dit type actie dus een geweldig succes.

Daar heeft de televisie een even complexe als belangrijke bijdrage aan geleverd. Eén van haar succesfactoren noemde ik al: er gaat een stimulerende werking uit van het feit dat gulle gevers aan het publiek zichtbaar worden gemaakt. De mix van motieven die bij een *kula of potlatch* op lokale schaal speelt (waaronder het verwerven van aanzien en het incasseren van dankbaarheid), neemt hier een nationale vorm aan. Daarnaast zorgt televisie voor een verbinding tussen datgene wat zich elders ter wereld aan rampen voltrekt en de relatieve veiligheid van de burger die thuis naar het scherm kijkt. Dit versterkt het besef van Nederland als een veilig of welvarend land, waar we best iets kunnen missen als medemensen in een arm land het slachtoffer van oorlogsvoering, honger of natuurgeweld worden. Ten slotte kan televisie door middel van indringende beelden de menselijke kant van het leed tonen. Het gaat niet alleen om het cognitieve gegeven dat er in land X vele duizenden slachtoffers zijn. Het is ook zaak dat de getroffensten 'een gezicht krijgen', waardoor de potentiële gever zich emotioneel met diens lot kan vereenzelvigen.¹⁰⁶ Door dat alles vertoont de moderne filantropie een dynamiek en een schaal die in het verleden nagenoeg onbekend was. We horen van tijd tot tijd schampere stemmen die zeggen dat het geven van geld langs deze weg erg gemakkelijk is en dat echte menselijke solidariteit niet langer bestaat. Naar mijn mening is dat voor het merendeel nostalgische praat. Ze berust op een romantisering van het verleden die in elke fase van modernisering opduikt maar die zelden de nieuwe manier van organiseren ongedaan maakt. En dat is maar goed ook want als we echt zouden afzien van deze moderne filantropie, zouden we niet verder komen dan het relatief bescheiden bedrag dat tijdens de zondagse collecte wordt opgehaald. En daarvoor zijn de noden van onze wereld echt een maatje te groot.

5 STRATEGISCHE ALTERNATIEVEN

In het eerste hoofdstuk van dit essay verwezen wij naar Marcel Mauss, die stelde dat men het spel van geven en nemen alleen begrijpt als men het in zijn totaliteit beziet. Daarom beschreef hij de gift als een complex verschijnsel waarin economische, sociale, religieuze, juridische en symbolische aspecten bij elkaar komen. De vraag is hoe we deze zienswijze, die Mauss voor zijn onderzoek naar traditionele samenlevingen ontwikkelde, op het hedendaagse Nederland kunnen toepassen. Typerend voor het moderne leven is immers dat de economische, de sociale, de religieuze, de juridische en de culturele sfeer specifieke domeinen vormen die een eigen normativiteit en dynamiek kennen. Dus zelfs als het waar is dat maatschappelijk verkeer in elk van deze domeinen een bepaalde vorm van wederkerigheid veronderstelt, dan nog mogen wij die vormen niet zomaar op één hoop gooien. Mede daarom presenteerde ik in het tweede hoofdstuk van dit essay een elementaire typologie die zowel gelijkenissen als verschillen tussen diverse vormen van geven laat zien. Vervolgens heb ik me in de hoofdstukken 3 en 4 geconcentreerd op het geven aan hulpbehoevende medeburgers en de veranderingen die zich daarbij de afgelopen halve eeuw aandienen. Een van de conclusies was dat men het lot van goede doelen niet kan losmaken van de wederkerigheid zoals die in onze verzorgingsstaat gestalte krijgt. Het onderstreept dat men weliswaar een analytisch onderscheid tussen economische, politieke, sociale, familiale of liefdadige vormen van wederkerigheid kan aanbrengen, maar dat ze elkaar in de maatschappelijke werkelijkheid beïnvloeden. In zoverre moeten we vragen over menselijke wederkerigheid ook bij de moderne samenleving in hun totaliteit bezien. Die uitdaging staat in dit hoofdstuk centraal.

5.1 EEN LEVEN DAT STEEDS DRUKKER WORDT

Om te beginnen wil ik benadrukken dat de manier waarop diverse vormen van geven en nemen op elkaar inwerken, geen louter theoretisch vraagstuk is. Niet alleen de samenleving als geheel maar ook individuele burgers staan voor het feit dat je een bepaalde hoeveelheid tijd of geld maar één keer aan anderen kunt weggeven.¹⁰⁷ Het betekent dat we op beide niveaus met schaarste en keuzevraagstukken van doen hebben. Zo moet iedere vrijwilliger zich de vraag stellen hoeveel uren per week hij of zij kwijt wil zijn aan bepaalde bezigheden. Die uren gaan immers ten koste van andere bezigheden, zoals werk of vrije tijd. Op eenzelfde manier zal een huishouden zich de vraag stellen hoeveel geld er jaarlijks naar

107

Los van de onvermijdelijke schaarste aan tijd hebben we in de moderne samenleving ook van doen met het gegeven dat onze verwachtingen langzaam maar zeker toenemen terwijl het levenstempo als maar hoger wordt. De eerste tendens wordt toegelicht in Van den Brink (2007), de tweede tendens is door Hartmut Rosa scherp in beeld gebracht (Rosa 2016).

bepaalde goede doelen mag gaan. Dat bedrag kan immers niet aan een vakantie of aan de zorg voor kinderen worden besteed. Behalve op individueel niveau speelt het verdelingsvraagstuk ook op maatschappelijk vlak. Hoewel de totale hoeveelheid tijd die volwassen Nederlanders per week ter beschikking hebben met ruim 2 miljard uren zeer aanzienlijk lijkt, zijn de mogelijkheden om deze te besteden niet onbeperkt.¹⁰⁸ Zou de aan mantelzorg bestede tijd zich bijvoorbeeld uitbreiden, dan gaat dat ten koste van andere mogelijke tijdsbestedingen. Het omgekeerde geldt uiteraard ook: zouden Nederlanders minder uren per week gaan werken, dan kunnen ze in beginsel meer aan mantelzorg doen.

Deze overwegingen zijn extra urgent omdat er de laatste jaren tal van maatregelen genomen zijn die burgers tot meer onderlinge zorg moeten aanzetten. Bij dat streven spelen zowel positieve als negatieve motieven mee. Een belangrijke en veel gehoorde 'negatieve' gedachte luidt dat de totale kosten voor professionele zorg veel te hoog zijn geworden en dat de overheid die moet terugbrengen. Maar wat ook mee speelt, is de meer 'positieve' gedachte dat burgers graag bereid zijn tot onderlinge zorg en méér dan voorheen zelf willen bepalen hoe ze die zorg vormgeven. Zoals bekend roept dit streven naar een participatiemaatschappij nogal wat discussie op. Terwijl politici graag de positieve kant van het beleid benadrukken, zien heel wat vrijwilligers de maatregelen als een manier om te bezuinigen. Ik laat me daar niet over uit maar stel wel vast de overheid vrij optimistisch is over het realiseren van haar beleid. Ze gelooft kennelijk dat er in de samenleving een flink reservoir aan tijd en energie voorhanden is, zodat burgers een ingrijpende vermindering van overheidsuitgaven op zorggebied kunnen opvangen door hun eigen inzet te verhogen. Dat was een of twee generaties terug wellicht nog mogelijk geweest maar het lijkt me zeer de vraag of die aanname anno 2016 nog realistisch is. In elk geval deed zich de afgelopen decennia een aantal ontwikkelingen voor die een forse uitbreiding van vrijwilligerswerk, informele zorg en andere vormen van onderlinge steun in hoge mate bemoeilijken.¹⁰⁹ Ik beperk me tot het aanstippen van zes verschijnselen.

In de eerste plaats moet het proces van *individualisering* worden genoemd. Het gaat om de sociaal-demografische tendens dat steeds meer mensen een huishouden voor zich alleen voeren. Die situatie kan uit vele factoren voortvloeien (variërend van een toegenomen kans op echtscheiding tot een bewuste keuze om als single door het leven te gaan) maar de gevolgen zijn steeds hetzelfde. Een hoger aantal eenpersoonshuishoudens betekent namelijk dat er minder mensen zijn die voor elkaar zorgen. Als ze hulpbehoevend worden, zijn ze aangewezen op zorg

108 Ervan uitgaande dat Nederland volgens het CBS op 1 januari 2015 in totaal 13 miljoen inwoners van 20 jaar of ouder had, komt het totale tijdsvolume per week op 2,196 miljard uren uit.
109 Zie ook de reportage die NRC Handelsblad op 7 januari 2017 aan ambivalente ontwikkelingen in de hedendaagse mantelzorg wijdde.

door professionals óf door mensen met wie ze niet onder één dak leven. In die zin wordt de familiale wederkerigheid door individualisering ondermijnd. Daar komt bij dat de behoefte aan zorg door deze tendens juist groter wordt. De gezondheid van mensen die alleen leven, is gemiddeld lager dan die van mensen met een relatie of huwelijk.¹¹⁰ Met andere woorden: enerzijds neemt de behoefte aan zorg door individualisering toe, terwijl anderzijds de mogelijkheden om informele zorg te geven juist verminderen. Figuur 5.1 laat zien dat het aandeel van de eenpersoonshuishoudens in Nederland de afgelopen halve eeuw voortdurend steeg. Vergelijkbare effecten treden op door de *vergrijzing* die zich al enige tijd in Nederland aftekent. In de leeftijdsgroep tussen 60 en 75 jaar hoeft de groei van het aantal senioren geen probleem te vormen. Weliswaar groeit de behoefte aan zorg, maar door de gestegen vitaliteit zijn er veel partners die de gevraagde zorg kunnen leveren. Voor oudere leeftijdsgroepen is de situatie minder gunstig. De zorg wordt doorgaans zwaarder van aard, partners brengen dat minder gemakkelijk op en vaak zal er ook geen partner meer zijn die de nodige mantelzorg kan leveren. Ook deze tendens brengt met zich mee dat het beroep op zorg door professionals dan wel medeburgers in de toekomst groeit. Met andere woorden: beide tendensen (individualisering en vergrijzing) maken dat de vraag naar formele zorg groter wordt terwijl de beschikbaarheid van informele zorg juist daalt. Dit staat haaks op het streven om de bijdrage van gewone burgers aan de totale zorg te versterken.

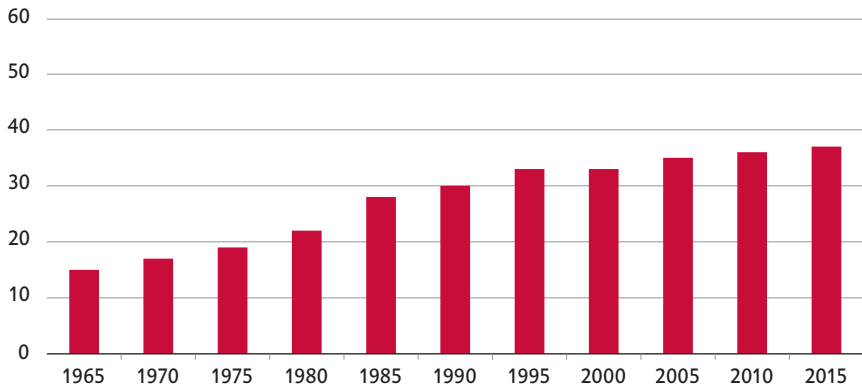
Er zijn ook ontwikkelingen op sociaaleconomisch vlak die dit streven dwarsbomen. Van groot belang lijkt mij te zijn dat vrouwen de afgelopen jaren aan de *arbeidsmarkt* gingen deelnemen. Voor zover het overheidsbeleid daarop van invloed was, mag het zeker een succes heten (zie figuur 5.2). Had begin jaren zeventig nog maar 34 procent van de volwassen vrouwen een betaalde baan van 12 of meer uur per week, in 2015 was dat aandeel al 60 procent. Daarvoor moest wel een prijs worden betaald, want ook voor vrouwen geldt dat ze hun tijd maar één keer kunnen uitgeven. In theorie zouden ze minder moeite kunnen doen voor het huishouden, maar de cijfers wijzen uit dat veel Nederlandse vrouwen deze onbetaalde taak niet graag opgeven. In de genoemde periode nam de tijd besteed aan de zorg voor man en kinderen weliswaar af, maar deze bedroeg in 2011 nog altijd 25 uur per week.¹¹¹ Het kan haast niet anders of de tijd die vrouwen voorheen besteedden aan informele contacten in de familie of de buurt, zal in deze tijd verminderd zijn.

110

Bijl et al. (2015: 204).

111

Cloin et al. (2013: 60).

Figuur 5.1 Aandeel (procent) van de eenpersoonshuishoudens, 1965-2015

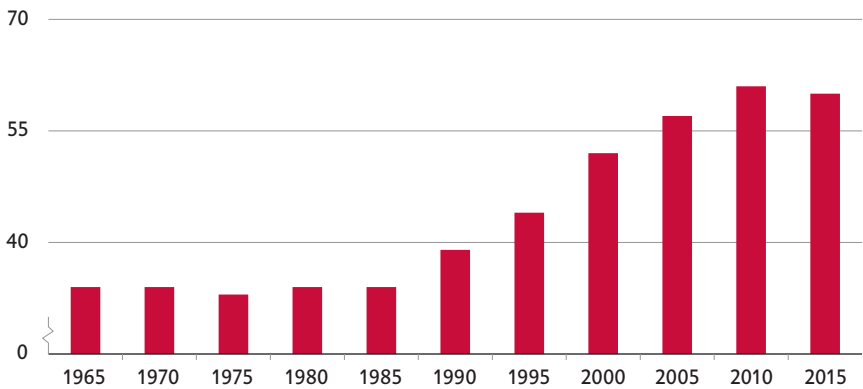
Bron: CBS Staline, d.d. 10-5-2016.

In elk geval nam de druk door het combineren van diverse taken toe, wat eveneens gevolgen had voor het welbevinden van de vrouwen zelf.¹¹² In mindere mate deed deze tendens zich ook bij mannen voor: ze gingen meer bijdragen aan het huishouden en vooral aan het verzorgen van kinderen. Maar ook bij hen ging de combinatie-druk omhoog.¹¹³ In theorie zou men kunnen aannemen dat de aanschaf van huishoudelijke apparatuur tot een verlichting van zorgetaken heeft geleid, maar daar staat tegenover dat er aan het verzorgen en opvoeden van kinderen steeds hogere eisen werden gesteld. Al met al brengen de ontwikkelingen op dit gebied niet mee dat de beschikbaarheid voor medemensen buiten de eigen kring veel groter werd. De omgekeerde ontwikkeling is aannemelijker. Een trend met vermoedelijk dezelfde uitwerking is de *toegenomen mobiliteit* in ruimtelijke en sociale zin. Hierdoor gaan steeds meer kinderen ergens anders wonen dan in de plaats waar ze opgroeiden.¹¹⁴ Als ouders of andere familieleden daar wel blijven wonen, dan kost het de kinderen meer moeite om ze de informele hulp te bieden die nodig is. Met andere woorden: beide tendensen (toegenomen mobiliteit en meer arbeidsparticipatie van vrouwen) maken dat de beschikbare informele zorg daalt, terwijl de behoefte aan die zorg niet minder wordt. Ook dit staat haaks op het streven om de bijdrage van gewone burgers aan de totale zorg te versterken.

112 Bijl et al. (2015: 167).

113 Bucx (2011: 101-127).

114 Een algemeen beeld van toegenomen mobiliteit vindt men in Van den Brink (2016: 116-122).

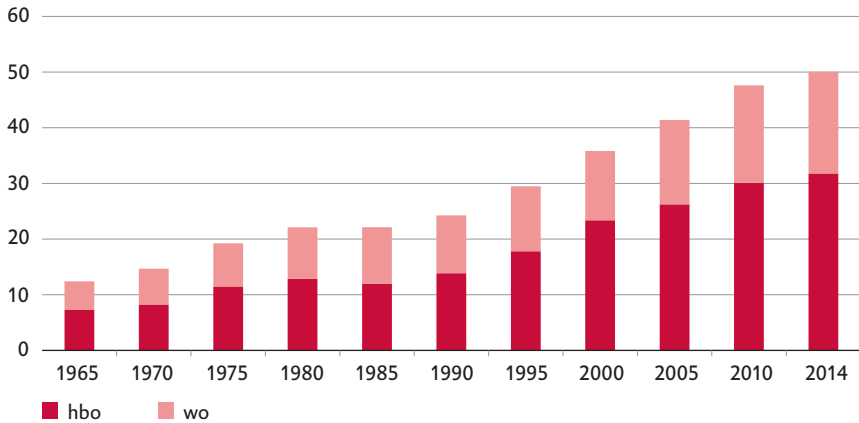
Figuur 5.2 Netto-arbeidsparticipatie (procent) van vrouwen, 1965-2015

Bron: CBS Statline, d.d. 22-4-2013 en 10-5-2016.

De optelsom van deze ontwikkelingen is vermoedelijk dat de bijdrage van burgers aan allerlei informele vormen van zorg en steun zich de afgelopen jaren niet heeft uitgebreid. Tegelijkertijd kwamen de professionele vormen van zorg onder druk te staan door schaarste aan geld en tijd. Met als gevolg dat het vinden van een zeker evenwicht nogal wat moeite kost. In die situatie kan de overheid zich beroepen op de plicht om de kosten te beperken. Ze kan op het verstrekken van professionele zorg bezuinigen en zo een grotere bijdrage van burgers afdwingen. En ze kan, wat in feite ook gebeurt, de last van dit beleid bij de gemeente neerleggen. De moeilijkheid is evenwel dat er ook een aantal sociaal-culturele ontwikkelingen zijn die op dit vlak voor een probleem zorgen.

Neem het feit dat de *onderwijsparticipatie* de afgelopen decennia is gestegen. Als gevolg daarvan nam het aandeel hoogopgeleide Nederlanders geleidelijk toe (zie figuur 5.3). In zeker opzicht is dat een gunstige ontwikkeling omdat de bereidheid en het vermogen om anderen te helpen door de bank genomen stijgt naarmate burgers meer onderwijs gevolgd hebben.¹¹⁵ Maar het gaat dan wel om hulp waar mee ze vrijwillig instemmen, niet om een vorm van solidariteit die op familiale, sociale of politieke dwang berust. Zou de overheid het geven van informele steun willen afdwingen door bezuinigen en andere maatregelen op te leggen, dan komt ze vroeg of laat in botsing met hoogopgeleide burgers. Want deze laatste zijn tot veel bereid, maar niet tot het spelen van een rol als onderdaan. De tijd dat burgers zich domweg bij een overheidsbesluit neerleggen, is echt voorbij. Gevolg zal zijn dat het volume van de informele steun bij de verwachtingen achter blijft, wanneer die bewuste burgers al niet overgaan tot het voeren van een proces omdat ze vinden dat er op bestuurlijk en juridisch vlak talloze fouten zijn gemaakt.

Figuur 5.3 Deelnemers aan hbo en wo als percentage van hun leeftijdsgroep (18- tot 24-jarigen), in 1965-2014

Bron: CBS Statline, d.d. 12-11-2012 en 10-5-2016.

Het aantal 18- tot 24-jarigen voor 2010 en 2014 berust op een schatting.

Een tweede sociaal-culturele trend die roet in het eten kan gooien, is de *ontkerkelijking*. Tot op heden geldt dat er in kerkelijke netwerken relatief veel informele steun geboden wordt.¹¹⁶ Een overheid die op de professionele zorg wil bezuinigen, heeft dus alle belang bij een goed functionerende *civil society* waar kerkgenootschappen hun rol kunnen spelen. Helaas neemt de omvang van deze genootschappen nog altijd af, wat ontegenzeggelijk een negatief effect op het totale aanbod van informele zorg heeft. Met andere woorden: beide tendensen (toegenomen opleidingspeil en ontkerkelijking) verminderen het vermogen respectievelijk de bereidheid van maatschappelijke actoren om in te springen op het moment dat de overheid forse bezuinigen op de professionele zorg wil doorvoeren. Ook dat staat haaks op het streven om de bijdrage van gewone burgers aan de totale zorg te versterken.

5.2 BESTEDINGEN VAN TIJD EN GELD DOOR BURGERS

Ofschoon we nauwelijks kunnen vaststellen hoeveel tijd Nederlandse burgers enkele decennia terug hadden voor het verlenen van onderlinge zorg en steun, maken de zoiest genoemde tendensen aannemelijk dat de totale hoeveelheid beschikbare tijd sterk gekrompen is. Dat strookt met de indruk van velen dat het moderne leven alsmar drukker wordt, een idee dat deels op subjectieve waarnemingen berust en deels bevestigd wordt door onderzoek van het SCP naar tijdsbesteding. Dat brengt ons bij de vraag hoeveel tijd hedendaagse burgers beschikbaar hebben voor eventuele extra zorgtaken. Of meer precies geformuleerd: hoe is

de tijd die Nederlanders per week besteden over diverse activiteiten verdeeld en in hoeverre gaat het bij die activiteiten om een vorm van wederkerigheid? Daarbij ga ik uit van de eerder gepresenteerde typologie door vast te stellen of de gegeven tijd tot het familiale, het sociale, het economische, het politieke of het filantropische domein behoort. In tweede instantie doe ik hetzelfde voor de hoeveelheid geld die een gemiddeld gezin uitgeeft. Door beide schattingen te combineren krijgen we een indruk van waar de eventuele ruimte zit en in hoeverre het overdragen van zorgkosten (in termen van tijd en geld) aan Nederlandse burgers een reële optie is. Voor de tijdsbesteding ga ik uit van cijfers die het SCP in 2013 verzamelde en voor de uitgaven in geld van een schatting die het Nibud voor 2015 maakte.

Het totaal van de beschikbare tijd is voor elke Nederlander 168 uur per week en die wordt door het SCP in drie hoofdsorten verdeeld. Men spreekt van persoonlijke tijd (circa 78 uur per week), die opgaat aan zaken als slapen, eten, douchen en dergelijke. Verplichte tijd (circa 41 uur per week) verwijst naar het doen van betaald werk, het volgen van onderwijs (door jongeren) en het verrichten van huishoudelijk werk en zorgtaken. In de vrije tijd (circa 48 uur) komen vele verschillende activiteiten bij elkaar, waaronder de voor ons relevante tijd besteed aan maatschappelijke participatie en politiek. Omdat het SCP geen rekening houdt met de vijf domeinen die we in het voorgaande hebben voorgesteld, is bij het koppelen van deze domeinen aan de tijdsbesteding een enkele kunstgreep onvermijdelijk. Mijn voorstel is om de tijd besteed aan huishouden en zorgtaken te beschouwen als een gift in de familiale sfeer (gemiddeld 17,9 uur per week). Dat werk wordt doorgaans onbetaald verricht en is gericht op het welbevinden van alle gezinsleden. Vervolgens zou men de uren voor betaald werk en onderwijs kunnen koppelen aan het economische domein. De daaraan bestede tijd (gemiddeld 23,3 uur per week) is immers voor het merendeel gericht op het verwerven van een inkomen respectievelijk het doen van investeringen waarmee men later in het leven een inkomen verdient.¹⁷ De tijd die heen gaat met het bieden van informele hulp aan personen in andere huishoudens (gemiddeld 1,0 uur per week), brengen wij in verband met de sociale sfeer terwijl we de tijd besteed aan politieke organisaties aan het politieke domein koppelen (gemiddeld 0,2 uur per week). Tot slot kunnen we de uren die men besteedt aan vrijwilligerswerk relateren aan het domein van de liefdadig-

Van deze 23,3 uur per week wordt gemiddeld 3,7 uur aan onderwijs besteed. Het is de vraag in hoeverre die tot het economische domein behoort. Men kan hooguit zeggen dat de tijd die volwassenen moeten besteden aan het verdienen van een inkomen bij kinderen, zijn equivalent vindt in de tijd dat ze naar school moeten. Dat neemt niet weg dat deze kinderen niet onmiddellijk iets terugkrijgen voor de moeite die ze doen.

heid (gemiddeld 0,8 uur per week).¹¹⁸ Voor alle duidelijkheid wijs ik erop dat we daarmee slechts een deel van de totale tijd per week in kaart brengen. De uren die besteed worden aan eigen interesses in de sfeer van vrije tijd of persoonlijke verzorging, blijven buiten beeld omdat we vooral een antwoord willen op de vraag hoeveel uren per week burgers in Nederland bezig zijn met een proces van geven en nemen. Overigens zijn we niet op een exacte berekening gericht; ons doel is met een grove indicatie voor het aandeel van de verschillende domeinen al bereikt.

Eenzelfde exercitie kunnen we toepassen op de hoeveelheid geld die Nederlandse gezinnen door de bank genomen uitgeven. We baseren ons hierbij op een schatting van de uitgaven die het Nibud maakte voor een normaal gezin met twee kinderen in 2015. Opnieuw zijn een paar kunstgrepen onvermijdelijk omdat ook het Nibud niet werkt met de vijf domeinen van onze typologie. Uitgangspunt is een bruto-inkomen van 40.584 euro op jaarbasis, wat zou neerkomen op een netto-inkomen van 2.750 euro per maand. Daarmee bedragen de afdrachten aan loonbelasting en andere premies 632 euro per maand, een bedrag dat wij koppelen aan een politieke vorm van wederkerigheid. Het gaat immers om een bedrag dat dit gezin maandelijks afdraagt aan de staat en dat voor een groot deel wordt besteed aan het bekostigen van publieke voorzieningen. Het koppelen van andere rubrieken aan een bepaald domein van wederkerigheid is niet gemakkelijk. Zelf ben ik geneigd om alle bestedingen die nodig zijn voor het elementaire welbevinden van gezinsleden, op te vatten als kosten van familiale aard. Daarbij gaat het onder meer om de uitgaven voor hypotheek of huur, voor gas, water en elektriciteit, voor verzekeringen alsmede voor tv, telefoon en internet. Het zijn allemaal uitgaven die men doet ten behoeve van de gezinsleden en die geen enkele tegenprestatie met zich meebrengen. Het totaal van deze rubriek zou maandelijks op 1.370 euro neerkomen.

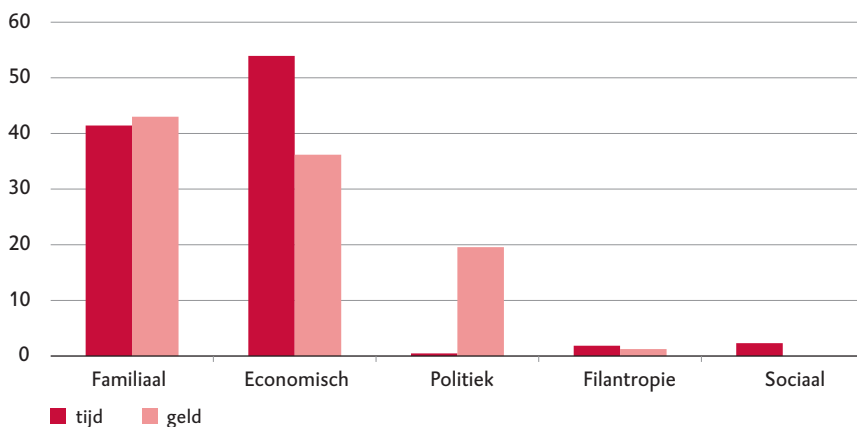
Er zijn echter ook bestedingen die eerder aan het economische domein verbonden zijn omdat ze met een tamelijk directe en zakelijke vorm van wederkerigheid verband houden. Dat geldt voor de gelden die besteed worden aan kleding, voeding en persoonlijke verzorging. Daarbij is ontegenzeggelijk een vorm van geven in het geding (het betalen van geld) die vrijwel onmiddellijk tot een vorm van ontvangen leidt (verbruik van diensten of goederen). Het totaal van deze rubriek komt maandelijks op 1.184 euro neer. Voor de wederkerigheid op sociaal gebied biedt het Nibud geen gegevens. Wat men opgeeft, zijn de gemiddelde bedragen die uit maatschappelijke participatie voortvloeien (gemiddeld 161 euro per maand). Hoewel ik

118

Deze gegevens zijn ontleend aan Cloïn (2013: 34-37, 43, 60, 118, 122-123 en 126). Het is duidelijk dat mijn toewijzing van uren aan bepaalde domeinen voor discussie vatbaar is. Zo hoeft het bij vrijwilligerswerk niet altijd om filantropie in specifieke zin te gaan. Ik beperk me hier tot een grove schatting van de hoeveelheid tijd die Nederlanders aan verschillende vormen van wederkerigheid uitgeven. Een meer precieze studie van de betrokken bestedingen in tijd en geld zou welkom zijn.

erken dat het een vage indicator blijft, geeft hij wel aan om welke orde van grootte het gaat.¹¹⁹ Ten slotte voegen we aan dit geheel een cijfer toe dat we hebben ontleend aan het CBS. Volgens deze instantie gaven Nederlandse gezinnen in 2012 een gemiddeld bedrag van 35 euro uit aan verschillende vormen van maatschappelijke betrokkenheid.¹²⁰ Eens te meer geldt dat we hiermee slechts een grof beeld hebben van de geldstromen in een gewoon gezin. Het spreekt voor zich dat de genoemde bedragen sterk kunnen variëren als men naar bepaalde soorten gezinnen kijkt, maar daarom was het ons nu niet te doen. Het ging met name om de vraag welke bedragen bij de verschillende vormen van geven en nemen aan de orde zijn. We zijn ook nu niet op een exacte berekening uit; we zullen met een grove indicatie voor het aandeel van de verschillende domeinen al tevreden zijn.

Figuur 5.4 Gemiddeld aandeel (procent) van de uitgaven in tijd en in geld door Nederlandse burgers in 2015 naar domein van wederkerigheid

Bron: Nibud (2016: 134) en Cloin (2013: 34-37, 43, 60, 118-126).

De hoeveelheid tijd (in uren per week) heeft betrekking op personen en de hoeveelheid geld (euro per maand) op een gemiddeld huishouden.

119 Nibud (2016: 134). Deze berekening is gebaseerd op een netto-inkomen van 2.750 euro per maand voor een huishouden bestaande uit twee volwassenen, één kind tussen 1-12 jaar en één kind tussen 13-17 jaar dat woont in een gehuurde tussenwoning (vijf kamers) met gemiddelde huur.

120 Blijkens het CBS (geraadpleegd op 18-5-2016) besteedden Nederlandse huishouden in 2012 gemiddeld 260 euro per jaar aan maatschappelijke organisaties en 157 euro aan donaties of collectes. Dat zou uitkomen op een gemiddelde uitgave van 35 euro per maand per huishouden. Overigens geldt ook hier dat het om een grove schatting gaat. De door het CBS genoemde contributies betreffen 'charitatieve organisaties, vakbonden, politieke partijen, extra bijdragen aan sportverenigingen en overige organisaties.' Het gaat dus om een vorm van maatschappelijke betrokkenheid die meer dan filantropie in specifieke zin omvat.

Een en ander geeft ons een indruk van de manier waarop Nederlandse burgers bij het 'geven' van tijd en geld te werk gaan. Om beide vormen van geven te vergelijken neem ik in figuur 5.4 de procentuele verdeling voor onze vijf domeinen op. We zien dat activiteiten op familiaal gebied voor beide aspecten circa 40 procent van het geheel uitmaken. Qua geld is 40,5 procent van alle uitgaven bestemd voor het welbevinden van de gezinsleden en verder besteden burgers gemiddeld 41,4 procent van hun tijd aan zorgtaken in de familiale sfeer. Op economisch terrein lopen de beide bestedingen uiteen. Terwijl het doen van betaald werk of het volgen van onderwijs gemiddeld 53,9 procent van de tijd beslaat, neemt de aanschaf van consumptieve goederen en diensten voor gezinsleden slechts 35,0 procent van het totale budget in beslag. Dat is logisch omdat de tijdsbesteding die we als 'economisch' aanduiden, vooral is gericht op het verdienen van een inkomen terwijl dit inkomen niet volledig opgaat aan de consumptie door gezinsleden. Een deel ervan gaat naar de staat en wel in de vorm van belastingen, premies en andere verplichte afdrachten. Bijgevolg laten giften in de 'politieke' sfeer de omgekeerde situatie zien: zij beslaan gemiddeld 18,7 procent van de gezinsuitgaven in termen van geld maar tijd is men er nauwelijks aan kwijt. Ten slotte is met de twee laatste sferen relatief weinig tijd en geld gemoeid. Qua tijdsbesteding beslaan activiteiten op sociaal respectievelijk filantropisch vlak niet meer dan 2,3 en 1,9 procent van het geheel, terwijl de uitgaven in termen van geld 4,8 en 1,0 procent vormen.

Bij wijze van conclusie kan het volgende worden gezegd. Ten eerste geven burgers in Nederland een bescheiden deel van hun tijd en geld aan goede doelen en sociale participatie uit. De gemiddelde besteding op sociaal gebied is nog geen 5 procent van alle gezinsuitgaven en de aan goede doelen of vrijwilligerswerk bestede tijd is nog geen 2 procent per burger. Ten tweede zijn de giften die via de overheid naar andere burgers toe gaan, veel omvangrijker. Het gaat weliswaar uitsluitend om een geldelijke bijdrage maar inmiddels is die 19 keer zo groot als het geld dat naar goede doelen gaat. Dat is vergelijkbaar met de ratio van beide posten op collectief vlak, waarbij de uitgaven voor sociale zekerheid dertien keer zo groot bleken als het geld dat in totaal naar goede doelen gaat (zie figuur 3.1). Ten derde worden deze gelden vooral met het verrichten van betaald werk opgebracht. Alleen doordat burgers een groot aantal uren besteden in het economische domein (in ruil waarvoor ze een zeker inkomen terugkrijgen), kunnen zij behalve voor hun eigen gezinsleden ook iets voor hulpbehoevende burgers buiten het gezin betekenen. Daartoe moeten ze echter wel een flink deel van hun tijd vastleggen. Dat geldt vooral voor de situatie dat vader en moeder beiden betaald werken. Deze situatie kwam de afgelopen decennia niet alleen steeds vaker voor, ze was ook het gevolg van een bewust beleid omdat overheden de arbeidsparticipatie van vrouwen wilden bevorderen. Ten slotte kan men circa 40 procent van de bestede tijd en geld aan het familiale domein koppelen. Het gaat dan vooral om zorgtaken waarbij volwassen burgers in eigen kring tijd en geld weggeven zonder te verwachten dat ze daarvoor iets terug krijgen.

5.3 WAT EEN OVERHEID NIET ZOU MOETEN DOEN

Nu we gezien hebben hoe de beschikbare tijd van burgers zich de voorbije decennia ontwikkelde en op welke manier Nederlanders in eigen kring met het weggeven van tijd of geld omspringen, kunnen we een blik slaan op het beleid dat de overheid met betrekking tot de zorg voert. Ik zal dat beleid niet in detail behandelen en beperk me tot hoofdpunten. Het doel van alle veranderingen is om te komen tot een participatiemaatschappij waarin hulpbehoevende burgers meer dan voorheen door hun medeburgers worden ondersteund. Ze doen pas een beroep op professionele voorzieningen indien het familiale netwerk onvoldoende zorg kan leveren. Deze verandering komt echter niet op een vrijwillige manier tot stand maar wordt door middel van wetten aan de samenleving opgelegd. Daarbij is een cruciale rol voor lokale overheden weggelegd. Het is niet langer de Rijksoverheid maar de gemeente die beslist in hoeverre burgers professionele zorg krijgen. Als gevolg van deze wijzingen kan het beroep op formele zorg verminderen en zal men op rijksniveau de totale zorgkosten kunnen terugbrengen. Dat is althans de strekking van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) die na jarenlange voorbereiding op 1 januari 2015 in werking trad en die momenteel wordt uitgevoerd. De vraag is hoe we in het licht van alles wat hierboven werd gezegd tegen dit streven moeten aankijken.

Zelf meen ik dat het gaat om een voorbeeld van slecht doordachte wetgeving en daar heb ik een drietal argumenten voor. Ten eerste is het verre van zeker dat burgers een extra inspanning op het gebied van informele zorg kunnen opbrengen. Dat blijkt alleen al uit de zojuist gemaakte schattingen. De hoeveelheid tijd en geld die burgers aan goede doelen respectievelijk maatschappelijke participatie besteden, is aan de bescheiden kant. We zijn geneigd om hoog op te geven van het percentage Nederlanders dat aan vrijwilligerswerk doet of geld aan goede doelen geeft, maar vergeleken met andere bestedingen gaat het om een fractie van het totaal. In elk geval blijkt dat onze gift aan medeburgers via de verzorgingsstaat vele malen groter is. Wil men de inzet voor participatie of goede doelen serieus ophogen, dan gaat dat onvermijdelijk ten koste van andere bestedingen. Maar welke? Een vermindering van de hoeveelheid geld die burgers aan de overheid afdragen, ligt niet voor de hand omdat de huidige opbrengsten al niet toereikend zijn. Dat was nu juist een van de motieven om het stelsel te wijzigen. Een vermindering van de hoeveelheid tijd die burgers besteden aan het verdienen van een inkomen maakt evenmin veel kans. Niet alleen omdat een dergelijk inkomen hard nodig is (zeker als het gaat om huishoudens met kinderen), maar ook omdat de overheid zelf jarenlang een beleid voerde om deelname van mannen en vrouwen aan het arbeidsproces te bevorderen. Een vermindering van de hoeveelheid tijd en geld die ouders besteden in de familiale sfeer, kent eveneens bezwaren. Het zo geschonken geld gaat vooral aan vaste lasten op en de gegeven tijd wordt besteed aan de zorg

voor gezinsleden. De ervaring wijst uit dat veel Nederlanders daar graag aan vasthouden.

Ik zie eigenlijk maar één mogelijkheid om de inzet voor goede doelen, onderlinge steun of informele zorg te laten toenemen: het zou inhouden dat burgers minder tijd en geld aan hun persoonlijk leven uitgeven en vaker dan voorheen hun medeburgers helpen. De moeilijkheid is uiteraard dat velen dat niet vrijwillig zullen doen. De onderlinge relaties zijn niet altijd van dien aard dat familieleden graag of spontaan hulp aanbieden.¹²¹ De situatie wordt nog problematischer als de overheid een andere besteding van deze persoonlijke tijd gaat afdwingen. Dan komt ze oog in oog te staan met assertieve burgers die zelf willen bepalen hoe zij hun leven inrichten. En toch is een dergelijke dwang niet te vermijden bij de wetten die inmiddels zijn aanvaard. Met andere woorden: de verwachting dat burgers in staat en bereid zijn om een beduidend grotere bijdrage aan zorg te leveren, komt mij als weinig realistisch voor.¹²²

Een tweede reden waarom ik spreek van slecht doordachte wetgeving is dat de aard van het maatschappelijk draagvlak nooit is onderzocht. Dat de zorg voor hulpbehoevende burgers vooral een zaak van de samenleving zelf dient te zijn, kan men niet als een nieuw idee aanmerken. Zo was er in de jaren zestig de nodige kritiek op ‘deskundigen’ die de afhankelijke positie van patiënten en andere zorgontvangers in stand hielden. Eind jaren zeventig werd duidelijk dat professionele zorg niet alleen vormen van machtsuitoefening maar ook hoge kosten met zich meebracht.¹²³ Vanaf die tijd deed men dan ook voortdurend pogingen om op deze kosten te bezuinigen. En vanaf de jaren tachtig kwamen steeds meer beleidsmakers in de ban van een neoliberale denkwijze die claimde dat we de problemen met behulp van privatisering, vraagsturing en marktwerking konden oplossen. Dit alles onderstreept dat het huidige streven naar een participatiemaatschappij meer omvat dan een reductie van de zorgkosten. In de jaren negentig raakten velen er opecht van overtuigd dat de overheid een stap terug moest doen, waarbij het vormgeven van de zorg meer een zaak van vrije en autonome burgers zou worden. Maar de simpele vraag of er voldoende tijd en geld beschikbaar was om dat te regelen, werd niet onderzocht.

121 Naar verluidt heeft zo’n 40 procent van de Nederlanders vandaag de dag te maken met conflicten in de familiekring (<https://www.plusonline.nl/mensen-meningen/plusonderzoek-familieruzie>).

122 Het is betreurenswaardig dat beleidsmakers zich doorgaans weinig van kritische geluiden aantrekken. Tijdens een symposium dat op 24-2-2016 werd gehouden door het toenmalige NIZW, heb ik uiteen gezet dat de Wmo op weinig realistische veronderstellingen berust. De juistheid van die inschatting blijkt uit de vele problemen waar gemeenten en andere plaatselijke actoren vandaag de dag mee worstelen.

123 Een invloedrijk boek was onder meer *De markt van welzijn en geluk*, een boek van Hans Achterhuis uit 1979.

Sterker nog: de vraag werd niet eens gesteld. Men ging er eenvoudigweg van uit dat burgers bereid en in staat waren zich vaker in te zetten voor anderen. Dat blijkt als we kijken naar de spaarzame rapporten die in de buurt van deze vraag kwamen.¹²⁴ Zo verrichtte het Verwey-Jonker Instituut in 2002 een achtergrondstudie naar de positie van gehandicapten in de maatschappij. Men meende dat ondersteuning van gehandicapten in en door de samenleving nodig was maar stelde niet de vraag in hoeverre de samenleving die steun ook wilde leveren.¹²⁵ In 2004 deed het SCP een studie naar maatschappelijke inzet en ouderen. Die leidde evenmin tot expliciete uitspraken.¹²⁶ In de daarop volgende jaren zijn ons geen andere stukken bekend die ingaan op de vraag in hoeverre burgers meer ondersteuning kunnen en willen leveren. Zelfs de Memorie van Toelichting bij de Wmo hult zich wat dit betreft in nevelen. Hoewel zij de term ‘participatie’ meer dan eens gebruikt, blijft de betekenis van dat begrip volstrekt onduidelijk. Meedoen: daar komt het maatschappelijk doel van de wet op neer. Voor het overige stelt men zich tevreden met de these dat veel burgers zich uit eigen beweging voor anderen inzetten. In de voorbereidende stukken treffen we geen kwantitatieve studies ter onderbouwing van die these aan. Pas de laatste jaren komt er enige kritiek op de idee dat er in de samenleving een onbenut reservoir aan informele hulp zou bestaan maar inmiddels zijn de veranderingen al in gang gezet.¹²⁷

De derde reden waarom ik spreek van slecht doordachte wetgeving heeft met dit laatste punt van doen. Het gaat om een set van maatregelen die ingrijpende gevolgen (kunnen) hebben op het leven van burgers, terwijl hun zeggenschap maar zeer beperkt is. Het loont de moeite om nog eens te kijken naar de verschillende studies die de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) op dit gebied heeft uitgevoerd. De gedachte dat burgers een actievere rol kunnen spelen bij het vormgeven van onderlinge zorg en steun, komt in die rapporten vele keren aan bod. Maar de RMO benadrukt wel dat er sprake moet zijn van een zekere wederkerigheid tussen overheid en burgers. Zo verscheen in het jaar 2000 een rapport over de vraag hoe men de maatschappelijke participatie van burgers kan bevorderen. Daartoe moet de overheid het publieke domein op een geschikte wijze inrichten.¹²⁸ Twee jaar later kwam de RMO op dit onderwerp terug. Zijn advies luidde: geef meer ruimte aan burgers en professionals terwijl het overheidsoptreden zich beperkt tot aansturing op hoofdlijnen.¹²⁹

124 De gegevens in deze alinea dank ik aan René van Kuijk (Tilburgse School voor Politiek en Bestuur), die momenteel onderzoek doet naar het functioneren van zorgnetwerken.

125 Plempers en Van Vliet (2003).

126 Breedveld et al. (2004).

127 Tonkens et al. (2015).

128 RMO (2000: 7-8).

129 RMO (2002: 9).

In 2006 is het advies van RMO nog duidelijker: wanneer de overheid de eigen verantwoordelijkheid van burgers wil bevorderen, dient zij een fundamenteel ander repertoire te ontwikkelen. Die verantwoordelijkheid komt alleen tot stand als het primaat bij de burgers en hun sociale context ligt. De overheid kan niet zeggen dat ze verantwoordelijke burgers wil en dan zelf bepalen hoe burgers die verantwoordelijkheid moeten invullen. Een dergelijke anticipatie op de meest wenselijke uitkomsten mondt niet uit in de bevrijding maar in de beheersing van burgers.¹³⁰ Zo ziet de RMO het streven naar meer participatie als een spel dat idealiter aan twee kanten wordt gespeeld. Als de overheid graag wil dat professionals en burgers een grotere bijdrage leveren, dan moet ze zelf een deel van haar zeggenschap prijsgeven. Het omgekeerde geldt evengoed: als maatschappelijke partijen meer ruimte krijgen van de overheid, dan zal hun eigen verantwoordelijkheid groter worden. Door vast te houden aan deze politieke vorm van wederkerigheid kon de RMO in de loop der jaren een consistente filosofie ontwikkelen. In het voortraject naar de Wmo hebben de RMO-rapporten een voorname rol gespeeld, maar we moeten vaststellen dat de wetgever ze hoogst eenzijdig heeft gebruikt. Hij ging volstrekt voorbij aan het advies dat overheid niet te veel moet willen invullen en zich terughoudend moet opstellen. In plaats daarvan ligt er nu een wet die de illusie wekt dat men zorggedrag van burgers met overheidsmaatregelen kan afdwingen.

5.4 ENKELE ALGEMENE OVERWEGINGEN

Daarmee komen we bij de vraag hoe een meer positieve visie op de participatiemaatschappij eruit zou kunnen zien. Die visie moet beginnen bij het besef dat de processen van geven en nemen in Nederland een gecompliceerd geheel vormen.¹³¹ Ze doen zich voor in meerdere domeinen en nemen diverse vormen aan. Dat geldt onder andere voor de familiale sfeer waarin mensen voor hun kinderen, ouders en overige verwanten zorgen. We hebben gezien dat volwassen Nederlanders veel tijd en aandacht over hebben voor anderen, terwijl hun zorg ook in termen van geld de nodige kosten mee brengt. Toch gaan ze er niet vanuit dat ze in ruil voor deze giften op een afzienbare termijn iets terugkrijgen. Dat laatste is wel het geval in het economische domein, waar de wederkerigheid een zakelijke vorm aanneemt: het spel van geven en ontvangen doet zich tussen onbekenden voor, het berust op juridische waarborgen, het berust veelal op een korte cyclus en het is er niet zelden op gericht dat een geveer meer terug ontvangt dan hij aanvankelijk gaf. In de sociale

130 RMO (2006: 9-15, 71-89).

131 Ik ben in dit essay voorbijgegaan aan een vorm van geven die uitgesproken modern is: het afstaan van organen of andere lichaamsdelen aan anderen. Campagnes ter bevordering van orgaandonatie berusten vaak op een zakelijke benadering. Ze presenteren het afstaan van een of meer organen na je overlijden als een doodgewone zaak. Men gaat veelal voorbij aan het feit dat deze vorm van geven in emotioneel opzicht heel ingewikkeld is en dat veel mensen ervoor terugschrikken. Zie voor een interessante beschouwing hierover De Mare et al. (2015).

sfeer gaat het vooral om diensten die men elkaar bewijst. Hoewel men daarbij een zekere wederkerigheid nastreeft, komt de moeite die men voor elkaar doet zelden in geld tot uitdrukking. Voor de politieke sfeer gaat juist het omgekeerde op, omdat burgers relatief weinig tijd besteden aan de vormgeving van het algemeen belang ofschoon ze de daarmee gemoeide kosten zelf opbrengen. Ze hebben deze taak als het ware uitbesteed aan politici en professionals die namens hen voor hulpbehoevende medeburgers moeten zorgen. In hoeverre hier sprake is van een balans, hangt erg af van de sociale klasse. Voor arme Nederlanders geldt in het algemeen dat ze via de overheid meer ontvangen dan ze afdragen terwijl voor rijke Nederlanders het tegendeel opgaat.

Voor de goede doelen geldt in grote lijnen hetzelfde. Qua geld zijn deze doelen aangewezen op de steun van welgestelde burgers en vermogende instanties (bedrijven, stichtingen, loterijen en dergelijke), maar het betekent niet dat de bestedingen in termen van tijd (bijvoorbeeld door vrijwilligers) onbelangrijk zouden zijn. Een belangrijk punt is dat het hier (net als in de familiale sfeer) voornamelijk om geven gaat en dat de vraag naar eventuele opbrengsten slechts zelden aan de orde komt. Wie de complexiteit van deze gehele situatie tot zich laat doordringen, zal beseffen dat het weinig zinvol is om de ontwikkelingen binnen één sector als losse fenomenen te behandelen. Dit is met name van belang wanneer men ter ontlasting van de verzorgingsstaat een meer op participatie gerichte samenleving wil bevorderen. Men kan de hoeveelheden tijd en geld die momenteel in de sociale, de economische of de familiale sfeer rondgaan, niet losmaken van de volumes tijd en geld die via de publieke sfeer worden besteed. Daarvan uitgaande lijkt het mij noodzakelijk om bij een dergelijke transitie serieus rekening te houden met de volgende overwegingen.

Ten eerste loopt het overgrote deel van de zorg voor hulpbehoevende medeburgers *via de staat*. De hoeveelheid geld die burgers en bedrijven jaarlijks aan de overheid afdragen, is vele malen groter dan het geld dat naar goede doelen gaat respectievelijk het aantal uren dat men als vrijwilliger aan het werk is. Ten tweede gaat het om *gedwongen* afdrachten. Het betalen van belasting, premies en andere gelden aan de overheid is een plicht waaraan vrijwel niemand zich onttrekken kan. Van de andere kant is het ontvangen van steun een recht dat burgers kunnen uitoefenen zonder dat ze een noemenswaardige tegenprestatie hoeven te leveren. Ten derde hebben de gevers nauwelijks *zeggenschap* over de vraag aan welke doelen en in welke mate de overheid het door haar ontvangen geld besteedt. Bij verkiezingen kunnen burgers wel accentverschillen aanbrengen, maar in de regel is het beslissen over de inrichting én uitvoering van het zorgstelsel een politieke en professionele aangelegenheid.

Ten vierde heeft deze collectieve regeling ervoor gezorgd dat de *vrijwillige bijdrage* aan goede doelen en hulpbehoevende burgers kon uitgroeien. Juist omdat de

'gewone' armenzorg via de overheid op een professionele manier geregeld is, kunnen burgers meer tijd en geld voor specifieke doelen vrijmaken. Anders gezegd: de hoge score van Nederland als het gaat om de inzet van vrijwilligers was zonder een degelijke verzorgingsstaat onmogelijk geweest. Ten vijfde is de verdeling van geven en ontvangen op een *ongelijke wijze* over de bevolking verdeeld. Voor welgestelde burgers en instellingen geldt veelal dat ze meer geven dan terugkrijgen, terwijl voor minder vermogende burgers juist het omgekeerde geldt. Dat doet zich niet alleen voor in termen van geld maar ook als het om de inzet voor vrijwilligerswerk gaat. Ten zesde worden er nauwelijks vragen bij de *legitimititeit* van gedwongen afdrachten via de verzorgingsstaat gesteld. De tijd waarin ze moest worden bevochten en met argumenten onderbouwd, ligt ver achter ons. Als er al vragen rijzen, hebben die betrekking op de financiële vormgeving van het geheel, niet op de gecompliceerde vormen van wederkerigheid die een basis voor de stabiliteit van het stelsel als zodanig vormen.

5.5 WAT DE OVERHEID WÉL ZOU KUNNEN DOEN

Deze overwegingen zijn van belang voor de meer algemene vraag waar we momenteel mee worstelen: hoe is een stabiel stelsel van professionele zorgvoorzieningen te combineren met een toenemende participatie van burgers? Maar ze zijn ook van belang voor de meer specifieke vraag die aan het begin van dit essay werd gesteld, namelijk: wat zouden we onder een moderne vorm van liefdadigheid kunnen verstaan? Voor de lezer die ons tot nog toe volgde, is duidelijk dat deze twee vragen nauw met elkaar verband houden. Het feit dat het geven van geld (aan goede doelen) of het besteden van tijd (door vrijwilligers) in het moderne Nederland volop floreren, kan niet worden losgemaakt van het enorme volume aan geld en tijd dat via de staat aan professionele zorg wordt besteed. Elke verschuiving op één van deze vlakken zal op een ander vlak doorwerken. Bijgevolg dienen zich bij het bepalen van een meer adequate strategie twee veronderstellingen aan. Ten eerste: gaat men ervan uit dat het totale volume aan professionele zorg de komende jaren min of meer stabiel blijft óf neemt men aan dat dit volume kan respectievelijk moet afnemen? Ten tweede: houdt men vast aan een primaat van het beleid in die zin dat men denkt dat ander beleid op den duur in ander gedrag van burgers resulteert, of neemt men aan dat het beleid meer volgend kan respectievelijk moet zijn in die zin dat de eigen keuzen van burgers het primaat hebben? Afhankelijk van het antwoord dat men op deze vragen geeft, ontstaan vier benaderingen die ik achtereenvolgens als een strategie van politisering, socialisatie, compensatie en monetarisering omschrijf.

Tabel 5.1 **Strategieën om te komen tot meer wederkerigheid in de moderne samenleving**

	Burgers → beleid	Beleid → burgers
Totale uitgaven Redelijk stabiel	Politisering	Monetarisering
Totale uitgaven Sterk teruggebracht	Socialisatie	Compensatie

We maken onderscheid naar de vraag of het primaat bij het beleid dan wel bij het gedrag van burgers ligt (horizontaal) en de vraag of de totale uitgaven voor professionele hulp min of meer stabiel zijn dan wel sterk verminderen (verticaal).

Bij een strategie van *politisering* zijn twee aannamen in het geding. Ten eerste veronderstellen we dat het volume aan professionele zorg min of meer hetzelfde blijft en dat de besteding van die zorg het voorwerp van politieke besluitvorming is. Ten tweede veronderstellen we dat de zeggenschap van burgers wordt versterkt en dat de beleidsmakers zich bij het bepalen van prioriteiten minder etatistisch opstellen. Ze beseffen dat de middelen die voor professionele zorg nodig zijn, door burgers en bedrijven worden opgebracht en dat deze dus ook een zeker recht hebben om te zeggen wat er met de door hen gegeven gelden gebeurt. Dat is met name van belang omdat maatschappelijke partijen zelf voor een keuze staan. Ze moeten telkens opnieuw uitmaken welke noden of goede doelen wat hen betreft prioriteit krijgen. Ze moeten ook beslissen hoe de altijd schaarse hoeveelheid tijd of geld het beste te besteden is. Wat hen hindert, is een stelsel waarbij ze deze zeggenschap wél hebben als het om private giften gaat (dus in het filantropische domein) maar niet als het om publieke giften gaat (dus in het domein van staat en politiek). Deze strategie is gericht op het mogelijk maken van een meer integrale afweging. Burgers en bedrijven krijgen meer te zeggen over de vraag hoe de door hen opgebrachte middelen aan maatschappelijke noden worden besteed. Dat kan gebeuren doordat ze bij het betalen van belastingen tevens aangeven welke doelen of noden zij van groot belang achten.

Er zijn uiteraard vele manieren waarop men dit kan vormgeven. Men zou kunnen zeggen dat deze eigen prioritering slechts de helft (of een kwart of een tiende) van de betaalde belastingsom betreft. Per slot van rekening moet de overheid ervoor zorgen dat er ook geld naar minder populaire doelen gaat. Men kan de zeggenschap tot op zekere hoogte afhankelijk maken van de hoeveelheid geld die een maatschappelijke partij betaalt. Nederlanders die via de staat een fors deel van hun inkomen afdragen aan hulpbehoevende medeburgers, krijgen dan meer zeggenschap over de bestedingen dan Nederlanders die minder afdragen of wellicht alleen ontvanger zijn. Men zou onderscheid kunnen maken tussen een aantal algemene categorieën waar het geld heen kan (zoals onderwijs, snelwegen, defensie, enzovoorts) en een aantal bijzondere doelen die via de overheid worden ondersteund

(zoals daklozen, eenzame bejaarden en een lokale zangvereniging). Doel van dit alles is te komen tot een zekere integratie van twee soorten wederkerigheid die nu gescheiden werelden vormen en te ontkomen aan de paradox die de verzorgingsstaat aankleeft, namelijk: dat burgers het minst te zeggen hebben over de besteding van hun grootste bijdrage. Het zou betekenen dat we de logica die de wederkerigheid van het politieke domein kenmerkt, ook toepassen op de fiscale sfeer. In de politiek zijn het uiteindelijk de kiezers die bestuurders en beleidsmakers een bepaalde macht 'geven'. Wat ze daarvoor 'terugkrijgen', is dat politici hun wensen of prioriteiten serieus nemen. Dat is althans zoals het in de politieke sfeer zou moeten gaan.¹³² De hier voorgestelde strategie komt erop neer dat we dit beginsel uitbreiden tot het betalen van belastingen zodat de voorkeuren van burgers inzake goede doelen (voor een deel) in het overheidsbeleid kunnen doorwerken.

Bij een strategie van *compensatie* zijn andere aannamen in het geding. Nu veronderstellen we dat het volume aan professionele zorg een substantiële daling doormaakt. Bovendien veronderstellen we dat de zeggenschap van burgers heel beperkt is omdat beleidsmakers zich bij het bepalen van prioriteiten etatistisch opstellen. Deze strategie lijkt deels op het beleid waarmee bestuurders thans de overgang naar een participatiesamenleving willen bevorderen. Ze hopen dat burgers meer voor elkaar gaan zorgen wanneer het volume aan professionele zorg door de Rijks-overheid beperkt wordt dan wel wanneer plaatselijke overheden door middel van een keukentafelgesprek hun onderdanen tot meer onderlinge zorg aanzetten. De gedachte is dat burgers hun gedrag zullen veranderen als het beleid hen daartoe dwingt. Het betekent *in concreto* dat burgers een deel van de hoeveelheid tijd of geld die ze nu besteden aan een hobby, aan recreatie en eigen voorkeuren op een andere wijze moeten uitgeven. Dat zal zeker niet vanzelf gaan omdat moderne burgers graag zelf bepalen hoe zij hun eigen leven inrichten. Er is bovendien kans op het ontstaan van allerlei onevenwichtigheden, al was het maar omdat vrouwen zich door de bank genomen méér gedwongen voelen om anderen te helpen dan mannen, omdat rijke burgers zorg kunnen afkopen of omdat mensen met kinderen zich in een heel andere situatie bevinden dan mensen die alleen leven.

Houdt de overheid toch vast aan een substantiële vorm van bezuiniging op de professionele zorg, dan kan dat in brede kring vragen over de legitimiteit van het

132

Deze these is onvermijdelijk verbonden met de manier waarop men ons democratisch stelsel ziet. In vroeger tijden gaf het betalen van belastingen de onderdanen recht op politieke vertegenwoordiging ('No taxation without representation'). Inmiddels zijn de plicht om belasting te betalen en het recht op vertegenwoordiging door vrijwel iedereen aanvaard maar wordt het verband tussen die twee niet meer gelegd. Wel bestaat er in toenemende mate onvrede met de manier waarop onze representatieve democratie haar werk doet. Vele burgers achten zich niet echt vertegenwoordigd door middel van verkiezingen. De hier voorgestelde fiscale prioritering zou voor een correctie op die situatie kunnen zorgen.

beleid oproepen. Nog los van het probleem dat het verrichten van onderlinge diensten hen van bovenaf is opgelegd, zullen burgers zich de vraag stellen wat ze voor hun inspanningen terugkrijgen. Op een zeker moment zal de logica van het sociale domein zich opdringen. Wellicht zijn burgers bereid om zonder betaling meer voor elkaar te gaan doen, maar dan toch alleen als er een zekere wederkerigheid is. De tijd en moeite die iemand aan zijn of haar medeburgers besteedt, moet op een of andere manier gecompenseerd worden. We mogen niet aannemen dat het filantropische of het familiale motief (geven zonder iets te willen terugkrijgen) in dezelfde mate opgaat voor hulp aan mensen in de eigen buurt. De inhoud van de compensatie kan uiteraard wisselen. Sommige burgers zullen tevreden zijn als hun inspanningen in het openbaar erkend en gewaardeerd worden. Anderen willen misschien gecompenseerd worden in termen van tijd. Bijvoorbeeld doordat ze in ruil voor hulp aan buurtgenoten een aantal betaalde vrije dagen kunnen opnemen. Over de precieze regeling van een en ander laat ik mij niet uit, maar dat burgers in ruil voor hun afgedwongen inspanningen iets terugkrijgen lijkt me niet meer dan redelijk.

De strategie van *socialisatie* berust op weer een andere combinatie van aannamen. Nu veronderstellen we dat de professionele zorg substantieel daalt, maar niet zozeer omdat dit een besluit is van politici of beleidsmakers. Het gaat erom dat de vrijwillige bijdrage van burgers en bedrijven zodanig groeit dat er op den duur inderdaad minder professionele zorg nodig is. De gedachte is dat er éérs veranderingen in het gedrag van burgers en andere maatschappelijke actoren optreden, zodat het beleid van de overheid daarop vervolgens kan aansluiten. De aard van die veranderingen kan zijn dat meer Nederlanders als vrijwilliger actief worden, dat ze meer aan goede doelen willen geven, dat ze eerder bereid zijn om iets aan de noden van anderen te doen of dat ze hun eigen idealen vaker serieus nemen. Er is discussie mogelijk over de vraag of een dergelijke ontwikkeling realistisch is. Mensen die sterk geloven in de *homo economicus*, zullen een min of meer spontane groei van moderne liefdadigheid als een illusie wegwuiven. Toch laat de moderne samenleving meerdere tendensen zien die deze richting uit gaan. Ik herinner aan de vele initiatieven van ondernemende burgers die op lokaal niveau in maatschappelijke behoeften willen voorzien. We kunnen denken aan nieuwe vormen van economie die meer dan voorheen in het teken staan van delen of zelfs weggeven. Denk aan het pragmatisch idealisme dat kenmerkend is voor de levenshouding van veel hedendaagse jongeren. Die zijn vaak meer op zingeving dan op rijkdom gericht en aarzelen niet een eigen weg in te slaan, ook wanneer die in termen van geld of roem weinig oplevert.

Anders gezegd: het is niet uitgesloten dat de logica van de familiale sfeer ook in andere sectoren van het maatschappelijk leven gaat werken. In dat geval zijn steeds meer burgers bereid om iets te geven aan anderen zonder dat ze meteen iets terugkrijgen. Nu kan men zoiets nooit afdwingen en in zoverre moet een overheid zich

op dit gebied bescheiden opstellen. Maar het is tegelijkertijd wel zo dat de eventuele bloei van moderne liefdadigheid op een zeker moment gevolgen voor het volume van de professionele zorg heeft. Op voorwaarde dat er vanuit de samenleving inderdaad meer geld naar goede doelen, onderlinge zorg en aanverwante zaken gaat, kunnen overheden hun budgetten op termijn terug brengen. Maar dan moet het vrijwillige karakter van deze extra inspanningen wél gerespecteerd worden. Overigens zullen er altijd bepaalde taken blijven bestaan die voor rekening van de overheid komen. Sommige noden worden nauwelijks door burgers zelf opgepakt. Ook hiervoor geldt dat ik de precieze regeling van een en ander in het midden laat. Maar dat betekent niet dat we het socialiseren van allerlei zorgtaken, waaronder moderne vormen van liefdadigheid, bij voorbaat moeten uitsluiten.

Ten slotte kan men zich een strategie van *monetarisering* voorstellen, waarbij de aannamen weer anders zijn. Daarbij veronderstellen we dat de voor zorg bestemde overheidsuitgaven op eenzelfde peil blijven als nu, maar zonder dat het geld uitsluitend naar professionele zorg gaat. Een deel ervan wordt uitgekeerd aan burgers die het verlenen van zorg in hun eigen omgeving uitbreiden of wellicht geheel nieuwe zorgtaken gaan verrichten. Het primaat blijft bij de overheid en wel in die zin dat zij bewust probeert om het gedrag van burgers met financiële prikkels te sturen. Het resultaat zou kunnen zijn dat het volume aan professionele zorg inderdaad krimpt. In theorie kan een dergelijke strategie best werken, vooral wanneer men de burger als een *homo economicus* ziet. Bij discussies over het werk van vrijwilligers komt regelmatig de vraag op waarom men hun inzet niet van een (bescheiden) vergoeding zou voorzien. Deze burgers zetten een deel van hun kostbare tijd in ten behoeve van de publieke zaak en daarom zou een financiële tegemoetkoming niet onzinnig zijn. Bovendien kan de overheid door middel van dit instrument tot op zekere hoogte sturend optreden, bijvoorbeeld wanneer blijkt dat burgers niet spontaan genegen zijn tot het oppakken van zorgtaken.

Toch denk ik dat we moeten oppassen met het bewandelen van deze weg. Ervaringen uit het recente verleden wijzen uit dat het monetariseren van taken die vroeger onbetaald werden verricht, niet zonder risico is. Denk aan de problemen met persoonsgebonden budgetten of met kinderoppas door grootouders. Deze strategie komt er in de kern op neer dat de logica van het economische domein wordt toegepast op het gebied van zorg. Het voornaamste bezwaar tegen deze aanpak lijkt mij te zijn dat veel burgers niet op die manier tegen zorg voor hun medemensen aankijken. Hoewel ze wederkerigheid beslist op prijs stellen, hoeft het voor hen niet om geld te gaan. Een blijk van dank, erkenning of waardering is in veel gevallen genoeg en sommigen zien zelfs daarvan af omdat zij het goede juist in stilte willen doen. Met andere woorden: ofschoon deze laatste strategie wel in de tijdgeest past, gaat ze voorbij aan enkele elementen die het proces van geven en nemen in de moderne samenleving tot een zo fascinerend fenomeen maken.

6 VOORLOPIGE CONCLUSIES

Het voorgaande stelt ons in staat om een voorlopig antwoord te geven op de vragen die aan het begin van dit essay werden gesteld. De algemene vraag was welke rolverdeling tussen overheid en filantropie ertoe leidt dat het gehele pakket aan maatschappelijke noden en giften op een evenwichtige en duurzame wijze kan worden gedekt. Die kwestie viel in drie meer specifieke vragen uiteen:

1. Wat gebeurt er als de overheid haar bijdragen aan het oplossen van sociale noden sterk reduceert? Kan filantropie ervoor zorgen dat er alsnog een min of meer evenwichtige dekking ontstaat?
2. Wat gebeurt er wanneer juist filantropische bijdragen sterk zouden dalen? Wat zou in dat geval de taak van een nationale overheid zijn?
3. Hoe voorkomen we dat er bij alle dynamiek in dit veld echte gaten vallen dan wel hoe vermijden we dat bepaalde groepen bij de verdeling van alle beschikbare middelen onevenredig zwaar worden geraakt?

Uit deze vragen spreekt het besef dat er een nauwe relatie bestaat tussen uitgaven die de nationale overheid doet in het kader van de verzorgingsstaat enerzijds en de giften die burgers, instellingen en bedrijven doen op het vlak van goede doelen anderzijds. Die relatie is in het voorgaande meerdere keren aan de orde geweest. We wezen onder meer op het feit dat de rijksuitgaven voor sociale zekerheid in ons land vele malen hoger zijn dan het totale bedrag dat naar goede doelen gaat. We hebben bovendien het vermoeden geuit dat die goede doelen het een stuk moeilijker zouden krijgen wanneer het bedrag voor sociale zekerheid sterk teruggebracht werd. We zijn daarom niet geneigd om overheid en filantropie als communicerende vaten te zien. Forse bezuiniging op sociale zekerheid leidt niet vanzelf tot een grotere bereidheid onder burgers, bedrijven of instellingen om de zo geslagen gaten aan te vullen. Het omgekeerde geldt uiteraard ook: zouden de inkomsten van goede doelen sterk dalen, dan is het onwaarschijnlijk dat de overheid die compenseert. We beschouwen de huidige situatie als het resultaat van een traditie waarin overheid en filantropie elkaar alleen kunnen aanvullen door aan hun eigen rol vast te houden.

Onze eerste conclusie is dan ook dat men met het verwisselen van die rollen terughoudend moet zijn. Bovendien bedenke men dat er – ook als filantropie en overheid wel in hoge mate inwisselbaar zouden zijn – altijd noden blijven bestaan waaraan men niet op vrijwillige basis zal kunnen voldoen. Hoewel het helpen en steunen van medemensen een brede variatie vertoont, is het een vergissing te denken dat alle vormen van zorg even populair zijn. Bepaalde vormen van hulp zijn zo ingewikkeld, ondankbaar of zwaar dat ze vrijwel alleen door professionals kunnen worden gegeven. Het is aan de overheid ervoor te zorgen dat er voldoende gelden

zijn om die professionals en hun instellingen te betalen. In elk geval moet worden voorkomen dat de kwetsbare groepen die zijn aangewezen op dit soort hulp, aan eventuele schommelingen in filantropisch geefgedrag worden blootgesteld. De verzorgingsstaat die dat zou toelaten, is haar naam niet meer waard. Een en ander neemt niet weg dat er binnen de zo getrokken grenzen wel degelijk over een zekere herschikking van taken en middelen kan worden gedacht. De vraag is met name welke van de vier eerder geschetste scenario's mogelijk respectievelijk wenselijk is, welke scenario's nog meer denkbaar zijn en onder welke voorwaarden het samenspel van filantropen en overheden vruchtbaar is.

Een tweede conclusie is dat de scenario's die we als politisering en monetarisering omschreven, in dat opzicht weinig aantrekkelijk zijn. Politisering zou immers betekenen dat de zeggenschap die private gevers hebben, in het geval van de filantropie ook op het vlak van fiscaal verzamelde middelen toegepast wordt. Dat past slecht bij de traditie en taakopvatting die de Nederlandse overheid kent. Er wordt weliswaar systematisch rekening gehouden met de financiële draagkracht van Nederlandse onderdanen, maar zodra het geld is overmaakt, zijn het beleidsmakers, bestuurders en politici die beslissen over de vraag hoe het zal worden besteed. Het mag om ideologische redenen aantrekkelijk lijken om de belastingbetalers een zwaardere stem te geven in het uitgavenpatroon maar zolang de bepaling van het algemeen belang een zaak van politici blijft, maakt deze vorm van inspraak nauwelijks kans.

Over de nadelen die een strategie van monetarisering met zich mee brengt, werd in het voorgaande al iets gezegd. Nog los van de vraag of het inzetten van overheidsgeld ter bevordering van vrijwilligerswerk wellicht perverse effecten sorteert, staat die benadering haaks op datgene wat we hebben omschreven als het wezen van de liefdadigheid. Namelijk het ondersteunen of helpen van medemenssen zonder in financiële termen te worden vergoed. Wat dat betreft gaan handel en filantropie van een andere dynamiek uit. Er is ook nog een andere reden waarom we een eventuele keuze voor deze strategieën niet erg realistisch achten. De vooronderstelling was in beide gevallen dat het totaal aan middelen in de nabije toekomst (ongeveer) stabiel zou blijven. Welnu, haast alle beschouwingen over ons stelsel van sociale zekerheid gaan ervan uit dat de totale middelen omlaag moeten én zullen gaan.¹³³ Met andere woorden: als het samenspel van overheid en filantropie al aan een herschikking toe is, dan gebeurt dat onder de aanname dat er minder geld van de overheid beschikbaar komt.

Toch betekent dit niet dat de overige scenario's wél een antwoord op de gestelde vragen vormen. Zij worden nooit tot een succes als we ons beperken tot wederke-

righeid in de vorm van geld. Er is – zo luidt onze derde conclusie – een vorm van conversie vereist waarbij men de hoeveelheid tijd die door vrijwilligers opgebracht wordt, op een of andere wijze omzet in geld en vice versa. In het scenario van de socialisatie wordt bijvoorbeeld verondersteld dat er een substantiële toename is, niet zozeer van de hoeveelheid geld die burgers of instellingen aan goede doelen geven maar wel van de hoeveelheid tijd die ze als vrijwilliger voor maatschappelijke noden over hebben. Zou men die extra tijd vertalen in geld, dan is een reductie van de overheidsuitgaven in theorie mogelijk. De moeilijkheid is evenwel dat een dergelijke groei onder de huidige voorwaarden niet erg aannemelijk lijkt. We wezen al op een aantal tendensen die maken dat de agenda van moderne Nederlanders de afgelopen decennia steeds voller werd. Deze zullen het niet eenvoudig maken om tot een substantiële verhoging van de vrijwillige inzet over te gaan. Mede daarom hebben we het huidige streven naar een participatiemaatschappij ter discussie gesteld.

Desondanks zouden zich in de toekomst ontwikkelingen kunnen voordoen waardoor een ruimere tijdzinset door vrijwilligers ontstaat. Te denken valt aan een verregaande automatisering respectievelijk robotisering van allerlei werkzaamheden, waardoor verkorting van de arbeidstijd mogelijk wordt. Wellicht heeft ook de vergrijzing in dit opzicht een gunstig effect. Dat proces brengt immers niet alleen mee dat het aantal senioren getalsmatig toeneemt, maar ook dat ze tot op hoge leeftijd over voldoende vitaliteit beschikken. Verder zien we dat er meer belangstelling voor delen en wederkerigheid komt, een tendens die zich vooral bij jongeren manifesteert.¹³⁴ Velen van hen stellen niet langer een succesvolle carrière of een hoog inkomen voorop: ze willen in de eerste plaats van betekenis zijn voor hun medemensen. Ten slotte denken we aan de discussie die men al enige tijd voert over een basisinkomen. Daarbij wordt in ruil voor het geld dat elke burger van overheidswege ontvangt, een zekere inzet voor maatschappelijke noden verwacht.¹³⁵ Met andere woorden: het is niet uitgesloten dat het totale volume aan beschikbare tijd in de nabije toekomst stijgt, zodat een reductie van bepaalde overheidsuitgaven inderdaad mogelijk wordt.

Het lijkt ons alleen twijfelachtig of de benutting van dit potentieel op een spontane wijze verloopt, zoals het scenario van de socialisatie veronderstelt. Zelf denken we dat men deze conversie zoveel mogelijk dient te stimuleren door een beperkt deel van het beschikbare geld in te zetten voor de uitbreiding van vrijwilligerswerk. Onze vierde conclusie houdt dan ook in dat men het beste kan inzetten op een scenario van compensatie. Het betekent dat men gelden vanuit de overheid

134 Eerlijkheidshalve moeten we wel erkennen dat de interesse voor het klassieke vrijwilligerswerk onder jongeren aan het eroderen is. Hun behoefte om zaken met elkaar te delen speelt zich vooral in de kring van eigen vrienden en bekenden af.

135 Van Lieshout (2016: 3-17).

dan wel een filantropische bron ten dele aanwendt om te zorgen dat burgers meer tijd besteden aan vrijwilligerswerk. Naarmate dat lukt, zou een reductie van de totale kosten voor professionele ondersteuning mogelijk zijn. Meer concreet kan men overgaan tot het instellen van een vrijwilligersloon. Dat klinkt paradoxaal, zeker gegeven de kritische opmerking die we net over monetarisering hebben gemaakt. Maar de strekking van het vrijwilligersloon is niet dat alle bestede uren worden betaald. Het gaat om honorering in de oorspronkelijke zin van het woord, dat wil zeggen: het bewijzen van eer aan degene die een extra inspanning doet.

Een cruciaal punt is daarom de hoogte van het bedrag. Onze voorkeur gaat uit naar een vast bedrag dat ongeacht de hoogte van iemands inkomen uitgekeerd wordt. Het betekent dat mensen met een laag inkomen door het doen van vrijwilligerswerk een interessante bijverdienste hebben terwijl dat bedrag voor hogere inkomens hooguit symbolische betekenis heeft. Het is uiteraard zaak dat de totale uitgaven aan vrijwilligersloon lager blijven dan het bedrag dat men op deze wijze bespaart, want anders heeft de hele exercitie geen zin. Maar zou aan die voorwaarde worden voldaan, dan kan het vrijwilligersloon vele burgers overhalen hun beschikbare tijd anders te besteden, terwijl het er eveneens voor kan zorgen dat een eventuele toename van beschikbare tijd door genoemde ontwikkelingen op een sociale manier ingevuld wordt. Overigens hoeft dit vrijwilligersloon niet alleen van de overheid afkomstig te zijn. Men kan zich voorstellen dat een deel van het geld dat uit filantropische motieven wordt gegeven, op deze manier wordt besteed. Wat dat betreft zou men de conversie zowel langs de publieke als de private lijn kunnen uitwerken.

Vooralsnog ontbreekt het institutionele kader voor een dergelijke uitwerking. Het is een illusie te denken dat de genoemde conversie zich vanzelf voltrekt. Ze moet bewust worden georganiseerd en daarbij is het wenselijk dat publieke en private instanties samenwerken. Dat zou – om onze fantasie voor een moment vrije teugel te laten – kunnen gebeuren door het creëren van een Regionale Instelling voor Vrijwilligerswerk (RIV). Zij moet het aanbod aan vrijwilligerswerk en maatschappelijke noden op regionaal niveau bij elkaar brengen. De financiering van deze instelling geschiedt doordat zowel overheden als particulieren geld ter beschikking stellen, een bijdrage die als Regionale Afdracht voor Vrijwilligerswerk (RAV) aangeduid wordt. Conform het scenario van de compensatie worden die gelden gebruikt om burgers die een bepaalde tijd vrijwilligerswerk doen, te honoreren. Ze krijgen in ruil daarvoor een Regionale Overdracht voor Vrijwilligerswerk (ROV) uitgekeerd. Los van de financiële afwikkeling krijgt de regionale instelling een taak bij het optimaliseren van maatschappelijke hulp en steun. Daartoe behoort dat men ook het belang van de vrijwilligers zelf in ogenschouw neemt. Wellicht moet men de legale status van deze burgers aan een andere regeling onderwerpen. Zij doen hun werk immers niet als werknemers of opdrachtnemers in de commerciële zin van het woord en tegelijkertijd is hun inzet minder vrijblijvend dan de hulp die

particulieren nu veelal verlenen. Verder moet er voor een te grote wisseling van de contacten worden gewaakt. Er kan bij de honorering op zaken als continuïteit en kwaliteit worden gelet. Een andere vorm van honorering zou zijn dat de Regionale Instelling elk jaar een prijs voor de drie beste vrijwilligers uitlooft. Het voert vanzelfsprekend te ver om hier tot een uitwerking van het voorstel over te gaan. We wijzen er evenwel op dat de driedelige vraag die we aan het begin van dit essay hebben gesteld, met dit voorstel bewust naar het regionale niveau wordt verplaatst. Het is immers daar en niet op het nationale of sectorale niveau dat zich het precaire samenspel van publieke en particuliere giften voltrekt. Wil men een gevarieerde en duurzame vorm van wederkerigheid laten ontstaan, dan lijkt regionale coördinatie ons het meest adequaat.

Onze laatste conclusie betreft de vraag hoe een dergelijke Regionale Instelling voor Vrijwilligerswerk het beste kan worden gepositioneerd. Dat kan theoretisch gezien op drie manieren, hoewel er ook mengvormen mogelijk zijn. De eerste vorm houdt in dat bedoelde instelling een onderdeel van de overheid wordt. In dat geval kunnen publieke aspecten, zoals de status van vrijwilligers, het verantwoorden van gelden of het toekennen van prijzen, op een adequate wijze worden georganiseerd. Een mogelijk nadeel is echter dat men onvoldoende zicht heeft op datgene wat zich in de samenleving voltrekt. De moeizame afstemming van vraag en aanbod zoals dat in het kader van de Participatiewet momenteel door gemeenten gebeurt, wijst daar al op. Een tweede vorm zou kunnen zijn dat men de Regionale Instelling voor Vrijwilligerswerk als een onderneming opzet of als onderneming aanstuurt. Wellicht komt de aansluiting van vraag en aanbod dan beter tot stand, maar ook dat kan gepaard gaan met mogelijke nadelen, zoals ongelijke behandeling of *cherry picking*. Een derde vorm is dat men bij het vormgeven van regionale instellingen voor een model uit de *civil society* kiest. In dat geval staat wellicht de persoonlijke wederkerigheid tussen gevers en ontvangers van hulp centraal of die tussen vrijwilligers en degenen die hen van financiële ondersteuning voorzien. Maar dat brengt mogelijk nadelen als ondoorzichtige netwerken of een te grote invloed van persoonlijke voorkeuren met zich mee.

Anders gezegd: het is op voorhand niet duidelijk welke vormgeving bij een Regionale Instelling voor Vrijwilligerswerk de voorkeur verdient of bij welke werkwijze een vrijwilligersloon het best functioneert. Het meest verstandig zou zijn om over een periode van enkele jaren op regionaal niveau drie experimenten te doen en na te gaan hoe het proces van geven en nemen in de praktijk functioneert. Dan kan ook blijken in hoeverre de in dit essay neergelegde gedachten over moderne filantropie aansluiten bij een hedendaagse realiteit. Persoonlijk vermoed ik dat er meer mogelijk is dan we momenteel kunnen zien. Enerzijds omdat het heel moeilijk is om te denken buiten de box waar men zelf in leeft. Anderzijds omdat het spel van geven en nemen in de menselijke geschiedenis weliswaar heel wat variatie laat zien

maar nooit verdwijnt. Dat zou ook onder de huidige moeilijke omstandigheden van economische stagnatie en politieke crisis een teken van hoop kunnen zijn.

LITERATUUR

- ABN AMRO Mees Pierson (2014) *Van vermogen naar verandering. Filantropie onder vermogenden in Nederland*, Amsterdam: ABN AMRO.
- Achterhuis, H. (1979) *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragologie*, Baarn: Ambo.
- Armstrong, K. (2005) *De Grote Transformatie. Het begin van onze religieuze tradities*, Amsterdam: De Bezige Bij.
- Aureli, F. en F. de Waal (2000) 'Why Natural Conflict Resolution?', blz. 3-10 in F. Aureli en F. de Waal (red.) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Aureli, F. en F. de Waal (red.) (2000) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Bakker, W., G. van den Brink en E. van Ingen (2016) 'Signs of moral resilience', blz. 291-318 in G. van den Brink (red.) *Moral Sentiments in Modern Society. A New Answer to Classical Questions*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Barendrecht, H. (2007) 'Geven om gevangenen. De geschiedenis van de Protestantse Christelijke Reclasseringsvereniging', blz. 92-109 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Bekkers, R., T. Schuyt en B. Gouwenberg (red.) (2015) *Geven in Nederland. Giften, nalatenschappen, sponsoring en vrijwilligerswerk*, Amsterdam: Reed Business.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.) (2015) *De sociale staat van Nederland 2015*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., M. de Klerk en J. de Hart (2004) *Ouderen en maatschappelijke inzet. De betekenis van toenemende arbeidsparticipatie onder ouderen voor de betrokkenheid van ouderen bij politiek activisme, vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brink, G. van den (1996) *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*, Nijmegen: SUN.
- Brink, G. van den (2007) *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*, Amsterdam: SUN.
- Brink, G. van den (red.) (2012) *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G. van den (2016a) *Waarom morele vragen politiek urgent worden. Een bijdrage uit de bestuurskunde 2*, Den Haag: Boom Bestuurskunde.
- Brink, G. van den (red.) (2016b) *Moral Sentiments in Modern Society. A New Answer to Classical Questions*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G. van den, R. Engbersen en R. Dorenbos (2015) *Ondernemerschap en probleemwijken. Duiding van een nieuwe dynamiek*, Den Haag: Platform 31.
- Bucx, F. (red.) (2011) *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Cloïn, M., M. Schols en A. van den Broek (2010) *Tijd op orde? Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloïn, M., A. van den Broek, R. van den Dool, J. de Haan, J. de Hart, P. van Houwelingen, A. Tiessen-Raaphorst, N. Sonck en J. Spit (2013) *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cords, M., en F. Aureli (2000) 'Reconciliation and Relationship Quality', blz. 177-198 in F. Aureli en F. de Waal (red.) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Dekker, P., E. van Ingen en L. Halman (2016) 'The truly important things in life', blz. 167-192 in G. van den Brink (red.) *Moral Sentiments in Modern Society. A New Answer to Classical Questions*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Deursen, A. van (1994) *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Douglas, F. (2000) 'Conflict, Management in Cross-Cultural Perspective', blz. 334-351 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Durkheim, E. (2008) *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Dover Publications [oorspr.1912].
- Eisenstadt, S.N. (1986) *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, New York: State University of New York Press.
- Filantropie in Nederland. Grote gever onderzoek 2015*. Conclusies en aanbevelingen, beschikbaar op: <http://www.filantropieinnederland.nl/wp-content/uploads/2015/11/Filantropie-in-Nederland-Grote-Gever-Onderzoek-20151.pdf>.
- Fukuyama, F. (2014) *De oorsprong van onze politiek 2. Orde en verval*, Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact.
- Graeber, D. (2012) *Schuld. De eerste 5000 jaar*, Amsterdam: Uitgeverij Business Contact.
- Harari, Y. (2015) *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid*, Amsterdam: Thomas Rap.
- Hofstede, G. (1991) *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*, Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Hooijer, G. (2007) 'Van hemelrente tot rentmeester. Een levensbeschouwelijk motief in de hedendaagse christelijke filantropie', blz. 120-133 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Ingen, E. van, L. Halman en P. Dekker (2012) 'Een sociologische blik op het hogere', blz. 185-227 in G. van den Brink (red.) *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Jager-Vreugdenhil, J. (2012) *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken*, Amsterdam: Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Josten, E. en A. de Boer (2015) *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Killen, M. en F. de Waal (2000) 'The Evolution and Development of Morality', blz. 352-372 in F. Aureli en F. de Waal (red.) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Kingma, V. en M. van Leeuwen (red.) (2007) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier, P. Schyns en S. Kooiker (2015) *Informeel hulp: wie doet er wat? Kerncijfers*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Komter, A. (1997) *Het geschenk. Over verschillende betekenissen van geven*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Komter, A. (2003) *Solidariteit en de gift. Sociale banden en sociale uitsluiting*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kort, A. (2007) 'Lokale filantropie op het platteland. Soep en nieuwjaarc commissies op Zuid Beveland in de negentiende en twintigste eeuw', blz. 64-74 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Leeuwen, M. van (2007) 'Inleiding tot de moderne filantropie', blz. 11-23 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) (2007) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Lems, H. (2007) 'Kleine gaven voor een grote opgave. De geschiedenis van de Egyptische Zending 1855-2005', blz. 75-91 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Lévi-Strauss, C. (1969) *The Elementary Structures of Kinship*, Boston: Beacon Press [oorspr. 1949].
- Lieshout, P. van (red.) (2016) *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Luijn, H. van (2012) 'Het hogere in de zorg en bij de politie', blz. 353-393 in G. van den Brink (red.) (2012) *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Luyendijk, J. (2015) *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Amsterdam: Atlas contact.
- Mare, H. de, F. Meijman en S. Nieuwenhuis (2015) 'Schrikbeeld: nee of toch ja? Orgaantransplantatie in de fictie doorleefd', in *Schrikbeelden 3*, beschikbaar op: <http://www.maatschappelijkeverbeelding.nl/inhoudsopgave/essay/schrikbeeld-nee,-of-toch-ja.html>.
- Mauss, M. (1966) *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, London: Cohen en West. In 2014 publiceerde uitgeverij Boom een Nederlandse vertaling van dit essay.
- Nibud (2016) *Budget Handboek 2016. Kerncijfers huishoudfinanciën*, Utrecht: Nibud.
- Norris, P. en R. Inglehart (2004) *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pessers, D. (1999) *Liefde, solidariteit en recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Plempers, E. en K. van Vliet (2003) *Community care: de uitdaging voor Nederland*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

- Rifkin, J. (2012) *The Better Angels of our Nature. Why Violence has Declined*, London: Penguin Books.
- RMO (2000) *Aansprekend burgerschap. De relatie tussen de organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2002) *Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2006) *Verskil maken. Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rosa, H. (2016) *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*, Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Rosanvallon, P. (1981) *La crise de l'État-providence*, Paris: Du Seuil.
- Rosanvallon, P. (2011) *Democratic legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity*, Princeton: Princeton University Press.
- Sahlins, M. (1974) *Stone Age Economics*, London: Tavistock Publications.
- Schaik, C. van, en K. Michel (2016) *Het oerboek van de mens. De evolutie en de bijbel*, Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Schaik, C. van, en F. Aureli (2000) 'The Natural History of Valuable Relationships in Primates', blz. 307-333 in F. Aureli en F. de Waal (red.) (2000) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Schino, G. (2000) 'Beyond the Primates. Expanding the Reconciliation Horizon', blz. 225-242 in F. Aureli en F. de Waal (red.) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Schulte Nordholt, H. (2016) *China & de barbaren. Het verzet tegen de westerse wereldorde*, Amsterdam: Querido.
- SCP (2014) *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2000) *De winst van waarden. Advies over maatschappelijk ondernemen*, Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2015) *Sociale ondernemingen: een verkennend advies*, Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Sluyterman K. (2007) 'Bedrijven en filantropie in de twintigste eeuw', blz.133-142 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Smeets, P., R. Bauer en U. Gneezy (2015) 'Giving behavior of millionaires', in *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* (PNAS), 10 August 2015, beschikbaar op: www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1507949112.
- Taylor, C. (2007) *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, Rotterdam: Lemniscaat.
- Tomasello, M. (2016) *A Natural History of Human Morality*, Cambridge: Harvard University Press.

- Tonkens, E., M. Trappenburg, M. Hurenkamp en J. Schmidt (2015) *Montessori-democratie. Spanningen tussen burgerparticipatie en de lokale politiek*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VFI (2014) *Feiten & cijfers Goede Doelen 2014*, beschikbaar op: <http://www.goededoelen.nl/sites/default/files/feitenencijfers2014.pdf>.
- Vugt, M. van, en M. Wildschut (2012) *Gezag. De wetenschap van macht, gezag en leiderschap*, Utrecht: A.W. Bruna Uitgevers.
- Waal, F. de (1996) *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Waal, F. de (2000) 'The First Kiss. Foundations of Conflict Resolution Research in Animals', blz. 15-33 in F. Aureli en F. de Waal (red.) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley: University of California Press.
- Waal, F. de (2009) *Een tijd voor empathie. Wat de natuur ons leert over een betere samenleving*, Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Weber, M. (2003) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York: Dover Publications.
- Wiepking, P. (2007) 'Een halve eeuw vrijgevigheid in beeld. Televisieacties voor het goede doel in Nederland', blz. 143-164 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.
- Wortman, H. (2007) 'Het ontstaan van het Centraal Bureau Fondsenwerving', blz. 110-119 in V. Kingma en M. van Leeuwen (red.) *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2007*, Amsterdam: Aksant.

